

Хүндүлүг номчукчу!

Келир чаа 2003 чылда «Шын» солунга чагыдылга чер-черде чоруп турар. Чагыдылгалыг болур дизиңерзе, амдыгааштан эгелеп чагыдып алыңар.

Ниитизи-биле чагыдылганың чартык чылда өртээ – 215 рубль, ооң иштинде: чагыдылга өртээ – 100 рубль, чедирилгези дээш – 115 рубль.

Организацияларга – 265 рубль, ооң чагыдылгазы – 150 рубль, чедирилгези – 115 рубль. Үш айда – 108 рубль, организацияларга – 133 рубль.

Өй-шаанда чагыдып алыр дээш далажыңар.

Чагыдылганы почта салбырларында хүлээп ап турар.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгепээн

№ 120 (16578)

2002 чылдың
октябрь 17,
ЧЕТВЕРГ

Ат салган шагы 18.00
Садар өртээ 3 рубль.

Чазак Даргазының ажил-албаны

ЧЫЛЫГ КҮЗЭЭШКИННЕР

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак чоокта чаа сонгуткан ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.М. Оюнга, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазының бирги оралакчызы В.Г. Вальковка байыр чедиргениниң езулалын Чазак бажыңыга октябрь 15-те эрттирген. Ш.Д. Ооржак сөс алгаш: «Бистиң команданың кежигүннери үргүлчү шимчээшкннде, олар ол-бо харысалгалыг ажилдарже депшиптирип ажилдап турарлар» — деп, эгезинде сеткил ханыышкын-биле демдеглээн.

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазы бедик албан-дужаалга Василий Майолович Оюннуң сонгутканы-биле изиг байырны ол чедирген. Ооң ажил-чорудулгазынга допчу характеристиканы берген. В.М. Оюн үжен ажыг харлыг аныяк-даа болза, улуг күш-ажылчы орукту эрткен. Күш-ажылчы намдарын бөдүүн көдээ ажил-агый тускай эртемнинден эгелээш, чоорту чада дамчып депшээш, ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызынга чедир ажилдаан. Күрүнениңге, төрөл чоунуга ажыктыг ажил-херекти ол бүдүрген. Кончуг бөдүүн, шийтирлиг, мерген угаангыч, кижизиг, чончу удуртукчу дээрзин демдеглээн.

В.М. Оюннуң сонгуткан берге болгаш харысалгалыг ажилыңга үре-түннелдиг ажилдаарын, бышык кадкышылды күзээш, Шериг-оол Дизижинович анаа байыр чедирген бижикти, суй белекти тывыскан.

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоой-

лужудулга палатазының даргазының бирги оралакчызынга Виталий Григорьевич Вальковка чаа албан-дужаалга сонгутканы дээш байырны Ш.Д. Ооржак чедирген. Чазакка ооң ак сеткилдиг ажилдап келгенинге үнелелди ол бергеш, чаа албан-хүлээлгезин күүседиринге чедишкннерни күзээш, байыр чедирген бижикти, суй белекти берген.

Тыва Арат Республиканың Улуг Хуралы ол үезинде биче эвес рольду ойнаан, ооң салгакчызы Тыва Республиканың Улуг Хуралы политиктиг улуг күш дээрзин Ш.Д. Ооржак айткаш, республиканың бурунгаар хөгжүл-дезинге ол бодунуң төлептиг сальышкынын кириеринге бүзүрелин илереткен.

В.М. Оюн ТР-ниң Чазаанга, ооң Даргазы Ш.Д. Ооржакка байыр чедиргени, идегелди, бүзүрелди көргүскени дээш өөрүп четтиргенин илереткеш, ону шынзыдары-биле чүткүлдүг ажилдаарын аазаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ХАНЫ САЙГАРЫП КӨРГЕН

Тыва Республиканың Чазак Чөвүлелиниң октябрь 15-те болган ээлчеглиг хуралыга бир дугаарында кадр айтырыын чугаалашкан. ТР-ниң Кадрлар политиказының, эртем болгаш өөредилге черлеринин яамызының сайыдының бирги оралакчызынга Олег Семенович Севээни томуйлаан.

Хурал эгезинде Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак октябрь 8-те республика амыдыралыңга чугула политиктиг уjur-уткалыг болуушкунга хамаарыштыр чүве чугаалаан. Ол бодунуң чугаазынга, ТР-ниң Улуг Хуралының палаталарының ээлчег чок каттышкан хуралыңга РФ-тин Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүннениң ТР-ниң Улуг Хуралының төлээлекчизи кылдыр Л.Б. Нару-

сованы сонгуурунга ТР-ниң Чазааның төлээлекчизинге ТР-ниң Чазак Даргазының Чарлыын езугаар ук албан-хүлээлгеге томуйлаткан С.В. Пугачева чөпшээрел бээринге Улуг Хуралдың ийи палатазының депутаттарыңга таарымчалыг байдалды тургусканы дээш Чазак Аппаратының ажилдакчыларыңга четтиргенин илереткен.

(Уланчызы 3-кү арында).

Редакцияның аалчызы

Күрүне чагыын эргелеп-башкаар талазы-биле яамы күрүнениң ажил-агый харылзааларын башкаар талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органы болуп турар. Ук яамы РФ-тиң Президентиниң 1997 чылдың апрель 8-те № 305 «Күрүне хереглелинге продукциялар садып алырын организастаарда, коррупция болдурбас болгаш бюджет

чарыгдалдарын кызырар талазы-биле сонгаарладып болбас хем-чеглер дугайында» Чарлыын боттандыраары-биле тургустунган. Ол Чарлык үнген соонда «Күрүне хереглелинге барааннар бээр, ажилдар кылыр, ачы-дуза чедирер конкурстар чарлаар дугайында» 1999 чылдың май 6-да № 97 федералдыг хоойлуну хүлээп алган.

Лариса МОНГУШ:

ПРОДУКЦИЈАНЫ КОНКУРС-БИЛЕ

Ынчангаш Тыва Республиканың күрүне чагыын эргелеп-башкаар талазы-биле яамы боду балансылыг, агар санныг, таңмалыг тускай юридиктиг албан чери болуп турар. Чаа тургустунган яамының сайыды Лариса Сынаевна МОНГУШТУҢ «Шынның» номчукчуларыңга ук яамының салып турар сорулгаларының, даянып алгаш күүседир ужурлуг хүлээлгелериниң дугайында берген кыска тайылбыры мындыг.

Тыва Республиканың Күрүне чагыын эргелеп-башкаар талазы-биле яамының сайыды

—Бо ажилды бистиң республикага дарый кылыр талазы-биле моон мурунда даалганы берип турган. Сонгаартан кээп турган даргалар 1997 чылда № 305 чарлык үнгенде безин: «Силерниң бюджет чарыгдалдарын конкурс чокка садып ап турар» — деп шүгүмчүлелди база берген турган. Аңаа аыш-чем, эмтаң аймаа, тудуг материалдары дээш, бүгү-ле күрүне акшалары-биле ап турар барааннарны чижилге езугаар конкурс-биле садар ужурлуг. Ынчангаш манаа хамаарыштыр күрүнениң акша-хөреңгизин чөптүг ажыглаар талазы-биле Чазактан конкурс комиссиязын тургускан.

18 кижиден тургустунган комиссия кежигүннери боттарының хуралын эрттиргеш, конкурска чарлаттыңган бараан аайы-биле тиелекчилерни тодарадыр дугайында түннелди үндүрген. Ооң-биле чергелештир бюджет акшазы-биле хандыртынып турар организа-

цияларга, школаларга, уруглар албан черлеринге, эмнелге, кырганнар, өскүстер бажыңнарыңга ук ажилды боттандырып чорудары-биле яамының дүрүмүн ажилдап кылган.

Тыва Республиканың Күрүне чагыын эргелеп-башкаар талазы-биле яамы бюджет албан черлериниң болгаш күрүне бүдүрүлгелериниң хереглелинге ажил кылыр, ачы-дуза чедирер, барааннар бээр дугайында күрүне чагыгларын хандыраары-биле күрүне политиказын Тыва Республиканың девискээринге чорудары болгаш бо-ла бүгү хемчеглерже угланган бюджет акшаларының чарыгдалдарын ажыктыг кылдыр база аңаа хамаарыштыр конкурстар организастаар болгаш ону эрттирер ажилдарны чорудары-биле тургустунган.

Үстүнде салдынган сорулгаларны күүседири-биле ук яамы күрүне болгаш муниципалдыг хереглелге садар продукцияның

данзызын, хемчээлин база өртектү үезин дараазында чылдың планыңга кириери-биле ажилды чорудар. Республиканың күрүне хереглелинге продукция садып алыр конкурсту организастаан комиссияның ажилыңга киржир болгаш тиелекчиге «күрүне хереглелинге продукция дужаакчызы» деп атты тыпсыр, шынзыдар, азы ол атты тыпсыр эргезин казыр талазы-биле ажилды боттандыраар. База ол ышкаш ук яамы бюджет албан черлериниң кириген чагыгларын езугаар бараан садылаашкынын чорударының дугайында чарлалды массалыг информация чепсектерин таварыштыр кылыр. Конкурстуң негелделеринге дүүштүр херек ужурлуг документилерни белеткээри дээш, өске-даа керээлерни, консультацияларны, айтырыгларны күүсе-дири чугула хүлээлгелерге хамааржып турар.

(Уланчызы 2-ги арында).

Дмитрий ДОНГАК — КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ МЭРИ

Кызыл хоорайның девискээр сонгулда комиссиязы хоорай чагыргазының даргазының октябрь 13-те эрткен сонгулда-ларының түннелдерин үндүргөн хуралды октябрь 18-те эрттирген. Сонгулдаларга даңыда кирген 52534 сонгукчунун 52,6 хуузу бадылаашкына киришкеш, кандидаттар дээш боттарының үнүн бергенер. Ынчангаш хоорай чагыргазының даргазының сонгулдалары болган болгаш күштүг деп, комиссия санаан.

Чажыт бадылаашкынын бюллетенинге кирген 9 кандидаттың аразындан Д.К. Донгак сонгукчуларның 55,9 хуу бадылаашкынын алгаш, өскелерни мурнаан. В.В. Вусатың сонгукчуларның 12 хуузу хире бадылаашкыны. С.В. Сафрин — 10 хире хуу бадылаашкынын алгаш, ийги, үшкү черлерни ээлээн.

Оон өске кордакчулар сонгукчуларның 4 хуудан эвээш бадылаашкынын алганнар. Бүгү кандидаттарга удур сонгукчуларның 8 ажыг хуузу бадылаан.

Сонгукчуларның 55,9 хуу бадылаашкынын алган Д.К. Донгакты Кызыл хоорай чагыргазының даргазынга сонгуктан дугайында шийтпирни девискээр сонгулда комиссиязы хүлээп алган.

Кызыл хоорай чагыргазының даргазынга Дмитрий Калчанович Донгак сонгуктан дугайында шынзылганы дүүн хоорайның девискээр сонгулда комиссиязы аңаа байырлыг байдалга ты-выскан.

Таан-оол ХЕРТЕК.
ЧУРУКТА: шынзылганы тыпсып турганы
В.САВИНЬХТЫҢ тырт-тырган чуруу.

ПРОДУКЦИЈАНЫ КОНКУРС-БИЛЕ

(Тончүзү. Эгези 1-ги арында).

— Чаа тургустунган яамының командазы кандыгыл база оларны канчаар шилип ап турар силер?

— Амдызында 9 кижини орнунда 3 кижини ажалдап турар бис. Сайыттан аңгыда, садыглаашкынын баш бурунгаар медээзин бээр килдистиң эргелекчизи Оксана Барыш-ооловна Хомушка, секретарь база юрист бар. Олар ортумак өртектени рыноктарны кезээш үндүрүкеш, бараанның кайы хире херегин дыңдадып белеткептер. Октябрь 7-де бир дугаар хереглел аайы-биле аш-чем продуктуларынга, ооң иштинде картофель болгаш ногаа аймаанга садыглаашкынын чоруткан. А октябрь 11-де Чазак бажыңның бирги казында хуралдаар залга эм аймаан мөөнү-биле дужаар дужаакчыны илередир талазы-биле болган.

Бо яамыга колдуунда экономист, саң-хөө адырларынга ажылдап чораан, норматив езугаар өртектени билер, бижикбиллиги, улус-чон-биле керээ-дугуржулгаларны шын чарып, тургузуп шыдаар кижилер ажылдаар. Амдызында шакындыг чүгле 3 кижини бар.

— Моон мурнунда биске мындыг яамы турбаан болгай, бо чылын чаа тывылган. Оон өске кайы черлерде барын чугаалап болур силер бе?

— Чон бо талазы-биле билбейн турары шын. Бир талазында, мону тургусканының эки чүвези (ногааны, картошканы азы тудуг материалдарына хереглээр чүүлү, транспортту, компьютерни дээш, өске-даа) күрүне хереггелинге херектиг продукцияны кайы хамаанчок улуг өртектен чок таныыр улундан азы таныш-көрүш аайы-биле эвес, а бистин айтып берген улзузустан, конкурска чижилге езугаар шынарлыг дужаакчы кижиден садып алырын сүмөлөп турары-дыр.

Шак мындыг ажыл чорудар черлер чүгле бисте эвес, Москвада, Санкт-Петербургда, Новосибирскиде, Кемеровода дээш, өске-даа бар черлерни адап болур. Чүгле оларны шын адаары (управление, отдел, департамент дээн хевирлиг) ук регионун (крайның, областың) статундан хамааржыр.

— Лариса Сынаева, хереглел бараанының аайы-биле өртектенге чижилгени көрүп тургаш садары, бир талазында, чүлдүг-даа ышкаш. А

көдээ ажыл-агый бисте экономиканың кол сектору болуп турар болгай. Черле ынчаш республиканың агроүлетпур каттыжышкынында байдал кандыгыл?

— Тарылга шөлдеринин хемчээлин улгаттырып турза-даа, эрткен чылын тарааның дүжүдү 2000 чылдын эвээш азы 22,7 муң тонна болган. Картофельдиң, ногааның хөй дүжүдүн колдуунда хуу чон алган болгаш 2000 чылдын деннелинге бодаарга, эрткен 2001 чылда 33,7 муң тонна картофель, 8,8 муң тонна ногаа аймаа ажааттырган.

Бир дугаар көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрери-биле ажылдап кирген арат, тараачын ажыл-агыйларның саны 1994-95 чылдарда 2,5 муң ажып турган. 2002 чылдың январь 1-нин түннели-биле оларның саны 58 хуу чедир кызырылган. Фермер ажыл-агыйларынга 132,2 муң ажыг гектар черни ажыглаары-биле дамчыдып берген. Бөгүн бисте 38 муң дузалал ажыл-агыйлары ээтти 65 хуу, сүттү — 79 хуу, дүк бүдүрүлгезин 76 хууга база картофель биле ногааны 85 хуу чедир өстүргөн.

Чимисмаа МОНГУШ чугаалашкан.

ТР-НИҢ ЧАЗААНДА

Тыва Республиканың Чазара республика болгаш тус чер бюджеттеринин хөрөңгизин күсели-биле акшаландырып турар организацияларның хөмүр-дашты ажыглап, чарыгдал турарына хыналдалар түннелдеринин дугайында №742 доктаалды 2002 чылдың октябрь 11-де хүлээп алган.

Республиканың кожуннарында хөмүр-даш чарыгалы дээш учет болгаш контроль талазы-биле шынгы четпестерниң барын ажылчын бөдүктүн хыналдаларының түннели херечилээн. Чижээ, 2001 чылда хөмүр-даш сөөртүрүнгө 27,1 млн. рубль биле 77,4 муң тоннаны сөөртүп алыр турган. «Республиканың одаар чүүл сайгарар конторазы» КУБ херек кырында 113,8 муң тонна хөмүрнү сөөрткеш, 73,9 млн. рубль чарыгдан. Моон түннелинде лимит чорумун сагыбайн 46,8 млн. рубль бюджет хөрөңгизин артыкка чарыгдан. 2002 чылдың 9 айларында хөмүр-даш садып ап чедиреринге бюджеттен 49,7 млн. рубльди үзүп берген.

Кожууннар чарыгаларының даргалары «Республиканың одаар чүүл сайгарар конторазы» КУБ-биле керээ чарып тургаш, хөмүр-дашка хереглелди улгаттырып бадылаан чыл лимиттерин барымдаалавайн турар. Хөмүр-дашты таңнылдал, камгалайын турарындан оорлаар чорук хөй апарган. Учет тергин багай.

Тыва Республиканың Чазара бюджет адырының албан черлеринге хөмүр-даш садып ап чедирер садыглаашкын конкурзун эрттирет талазы-биле Энергетика, транспорт,

харылзаа болгаш орук ажыл-агый яамызының четпес ажылдаанын демделгезин болгаш бо ажылды конкурс үндезинге организаторлар ТР-ниң Күрүне чагыларын эргелеп-башкарар яамызынга дааскан.

Хөмүр-даш садып алыр, чедирер чарыгдалдар акшаландырышкынын бюджетте бадылаанынга дүштүр чорударын ТР-ниң Саң яамызынга дааскан, четпестерни чайладыр хемчеглерниң планын бадылаан.

ТР-ниң Чазара «2005 чылга чедир Тыва Республика информатизация» деп республиканың тускай сорулгалы программаның хөрөңгизин күсели-биле садып алган дериг-херекселдерни 2002 чылда ажыл-лаар дугайында» № 741 доктаалды 2002 чылдың октябрь 11-де хүлээп алган.

Бо программага дүштүр 399552 рубль-биле садып алган компьютер техниказын болгаш дамчыдылга дериг-херекселдерин ТР-ниң Күүсекчи болгаш төлээлелге эрге-чагырга органының материал-техниктиг хандырылга талазы-биле күрүне эргелелинге дамчыдып бээрин, үстүнде айткан дериг-херекселдерни акт езугаар хүлээп алырын доктаалда айткан. Мындыг техниканы садып алыры-биле 100448 рубльди ажыл-лаар чөпшээрелди ТР-ниң Саң болгаш Экономика яамыларынга чөпшээрээн.

ТР-ниң Чазара 2002 чылдың октябрь 11-де № 740 доктаалын езугаар психолог-педагогика болгаш эмчи-социал дузалачы херек уругларга күрү-

нениң ниити өөредилге школа-интернадын Кызыл хоорайга ажыдарын доктааткан.

Кызыл хоорайның Спутник суурунда Эркин кудумчунда 3 дугаарлыг, мурнундагы № 6 шериг хоорайжыгажының хосталган бажыңнарын дүрген ажыглап эгелээр эргени ТР-ниң Өнчү харылзаалар яамызынга, Ниити болгаш профөөредилге яамызынга дааскан.

ТР-ниң Чазара 2002 чылдың октябрь 11-де № 738 доктаалын езугаар «2002-2010 чылдарда болгаш 2015 чылга чедир РФ-тиң девискээрлеринде социал-экономикиг хөгжүлдүзүнде ылгалдарны кызырар» федералдыг тускай сорулгалыг программаны боттандырары-биле кирген хөрөңгини хувааган.

Бо сорулганы күседири-биле кирген 8844,2 муң рубльди мынчаар хувааган:

өөредилгеже 2944,2 муң;
— Кызылда кошак көөр уругларның школа-интерна-дынче 1300 муң;

— Кызылда күрүне лицейниң тудуштурган тудуунче 1644,2 муң;

кадык камгалалынче;
— Кызылда республиканың өкпе аарыг диспансеринин тудуунга 3200 муң;

— Кызылда назылап кыраан-нарның бажың-интернадынга 2700 муң рубль.

ТР-ниң Чазара 2002 чылдың октябрь 11-де № 744 доктаалын езугаар Тыва Республиканың Конституциязының

113 чүүлүнүн 4 кезээниң «д» пунктузунга дүштүр «2002-2007 чылдарда күрүнениң чер кадастрын болгаш шимчевес өнчү объектилеринин күрүне учедун автоматчылган системага кириер» федералдыг тускай сорулгалыг программаны боттандырарына киржир дугайында Тыва Республиканың Чазара болгаш РФ-тиң Чер кадастрының федералдыг албан-биле дугур-жулга төлөвилелин чүлдүг-зүнген.

ТР-ниң Чазара 2002 чылдың октябрь 11-де № 746 доктаалы-биле Кызыл хоорайның Бай-Хаак кудумчунун 2 дугаар, №4 ЧТК-ның 313 квартиралыг бажыңын ажылгалга хүлээп алган актыны бадылааш, ук бажыңны «Коммунальщик» КУБ-туң балансызынче шилчиткен.

ТР-ниң Чазара 2002 чылдың октябрь 11-де № 748 доктаалы-биле Чөөн-Хемчик кожунунун Хайыракан суурда чунар-бажыңны тудуп дооскаш, ажылгалга кириген дугайында күрүне комиссиязының актызын бадылааш, ук чунар-бажыңны Чөөн-Хемчик кожунунун муниципалдыг өнчүзү кылдыр дамчыдып берген.

ТР-ниң Чазара 2002 чылдың октябрь 11-де № 747 доктаалы-биле Тес-Хем кожунунун Берг-Даг суурда уруглар садын школа кылдыр чаарты туткаш, ажылгалга кириген дугайында күрүне комиссиязының актызын бадылааш, ук объектини Тес-Хем кожунунун муниципалдыг өн-

чүзү кылдыр дамчыдып берген.

ТР-ниң Чазара 2002 чылдың октябрь 11-де № 749 доктаалы-биле Эркин кожунунун Качык суурда 2 аал ишти чурттаар бажыңны ажылгалга кириген дугайында күрүне комиссиязының актызын бадылаан болгаш ук бажыңны Эркин кожунунун муниципалдыг өнчүзүнге дамчыдып берген.

ТР-ниң Чазара 2002 чылдың октябрь 11-де № 750 доктаалы-биле Таңды кожунунун Успенка суурда 2 аал ишти чурттаар бажыңны ажылгалга кириген дугайында күрүне комиссиязының доктаалын бадылааш, ук бажыңны Таңды кожунунун муниципалдыг өнчүзүнге дамчыдып берген.

ТР-ниң Чазара 2002 чылдың октябрь 11-де № 751 доктаалы-биле Тыва Республиканың Чазара кадрлар солуканынга холбаштыр «Россияның ИХЯ-ның 200 чылын байырлаар дугайында» 2002 чылдың июль 25-те хүлээп алган бодунуң № 465 доктаалына немелделерни болгаш ескерилгелерни кириген.

Бо байырлалды белеткээр оргкомитеттин составынга В.Г.Алексеевти, Б.Д.Байыроолду, Э.А.Данзынны, А.А.Неволинни, В.С.Очур-оолду, О.А.Ростовцеваны, К.Т.Тагалановту, Л.С.Эрдыниеваны киргеш, оргкомитеттин составындан Э.Д.Байыроолду, В.О.Наксылды, А.А.Начынны, Д.Ш.Д.Херттеки үндүргөн.

Кышты канчан ажар бис?

АКША САМЧЫГДАЛЫ

Одалга сезонунун бүдүүзүндө Чазактын айтышкынын езугаар ажылчын бөлүк республиканың бюджет албан черлеринин хөмүр-даш хереглелинге, чарыгдалдарына хыналдаларны кылган. Чагыргаларнын болгаш албан черлеринин удуртукчулары хөмүр-даш чарыгдалынын учедунга шынгы чептерни болдуруп турары илерезен. Ажылчын бөлүктүн удуртукчузу, ТР-нин саң-хөө сайыдынын оралакчызы Л.С.-К. Анай-оол бо талазы-биле бистин корреспондентивистин айтырыгына мынчаар харыялаан:

— Любовь Сарыг-Кидисовна, кышка белеткел, хөмүр-даш сөөртүлгези барык-ла Чазактын кылыр кол ажылы апар чыдыр. Чыл санында-ла кайнаар, чеже хөмүр-дашты, кымче сөөрткенин дүжүметтер хынап-ла турар хере. Ону чедирип, чарыгдал турарынын учеду бар чүве ирги бе, камгалап-кадагалап турары кандыг ирги?

— Шынын чугаалаар болза, чер-черде чагырга даргалары, саң-хөө органнары хөмүр-даш курлавырын кошкак контролдап, арткан хөмүрнүн учедун кылбайн турарындан ону оорлаарына чедирип турар. Социал адырнын албан черлеринин хөй нуруузунда хөмүр-даш шыгжаар черлер чок, бар-даа болза, таңныылдап, камгалап турар. Моон чайлаар арга чангыс — одаар чүүлдүн келгенин, чарыгдалынын хынаар, учедун кылыр материалдыг харысалгалыг кижини — ажыр чарыгдал тонна бүрүзү дээш бажы болгаш карманы-биле харыялаар кижини томуйлаары-дыр.

Эрткен чылын лимиттерни сагывайн хереглээн (ажылгаар) хемчээлдү өстүрүп, немей бижилгелер кылгаш, бюджет албан черлеринге хөмүр-даш садып алып, чедирер бюджет хөрөнгизин артыкка чарыгдалан.

— Бөдүүн чон бодунга боду сагыш човаары ол бе?

Өртөк улгадырга хереглел батпас ирги бе?

— «Республиканың одаар чүүл сайгарар» КУБ-туң четпес ажылын демдеглээр херек. ТР-ниң Статкүркомунуң медээзин езугаар алырга, республикада хөмүр-даш-биле одаар 45784 бажын бар. Бажын бүрүзү-ле сезонда 5-7 тонна хөмүр-дашты одап турар, ынчаарга олар чылда 228 муң тонна хөмүр-даш одаары илдең-дир. «Республиканың одаар чүүл сайгарар» КУБ бо чылдын тос айларында бо хереглелиң чүглө 20 хуузу азы 13,2 муң тонназын сайгарган. Чонга садар хөмүр-даш өртөөнүн ылгалдарын дуглаары-биле бюджеттен бүдүн чылдың хереглел хемчээлин дуглаар 10 млн. рубльди үзүп берген.

Хөмүр чедирер чарыгдал улгатканындан хереглел эвээжеп турар. Ынчалза-даа кижилер арга дилеп, хөмүрнү хуу кижилерден чиик өртөк-биле садып ап турар.

— Кымнар чигелделиг хандырыгы ап болурулу?

— Республикада хөмүр-даш чедирер бээринин 50 хуу чигелдезин инвалидтерден 22467, хоочуннардан — 18611 кижича ажылгап турар. Федералдыг бо хоойлуларны боттандырырынга 11,3 млн. рубльди бюджетке көргөн. Тос айлар дургузунда республиканың одаар чүүл сайгарар бүдүрүлгези чигелделиг тарифтер-биле 13 муң тонна хөмүр-дашты чедирген.

— Эрткен чылдың артык чарыгдалдар «дуржулгазындан» бо чылын түнел үндүргөн бе?

— Бо кыжын бюджет албан черлеринге 88,2 муң тонна хөмүр-даш чедирер керээлерни кожууннар чагыргалары-биле чарган. Эрткен чылдаазындан арткан хөмүр-дашты манаа барымдалаваанындан хереглел 14-15 хуу улгады берген. Херек кырында 43,5 млн. рубль өртөктөгү 69,6 муң тонна хөмүр-даш чедирерин бюджетке көргөн, а 9 айларнын акшаландырышкынын түңү 49,7 млн. рубль болган. Хөмүр-даш сөөртүп чедиреринин акшаландырышкынын баш удур долу хемчээлге берип турар азы 114 хуу болган.

— Хөмүр-дашты хереглелден хөйну биеги хевээр, бюджет күсели-биле чедирип турар ышкакжыл?

— Ындыг ийин, чагыргалар баштыглары билбези ындыг чүве ийикпе азы өжөгээр ындыг чүве ийикпе, херек кырындагы хереглелди улгаттырып, чыл лимиттерин барымдалаваайн турар. Керээлерге бир түнге ат салыр, а бюджетке өске түнге бадылаар, а херек кырында күсөлдени үшкү түнге — кайзынданда дыка хөй түнге боттандыраар.

Чижээ, Эрзин кожуун 2002 чылда 5,2 муң тонна хөмүр-даш чорудар керээ чарган, а оларга чүглө 2,5 муң тоннаны чедирерге, четчип турган, ону бюджетке база ынчаар айткан. Октябрь 1-де байдал-биле алырга, ында 4,2 муң тонна хөмүрнү сөөртүп чедирген-дир. Кызыл кожуунда база ындыг. Олар 10,8 муң тонна хөмүр-даш чедирер керээ чарган, бюджетке көрдүнгени 8,6 муң тонна. Сөөртүп алганы 8,8 муң тонна. Барык бүгү ко-

жууннарда ынчаар ажылдап турар, а одаар чүүлге артык чарыгдалдар база-ла бюджетке оонажыр.

— Кризис чылдарында «теве дилээринге — хой бээр» деп чугаа колдап турду. Бөгүн экономика шуудал, силгишкөннерден уштуруп турда, бюджет ажылын ажыл-агыйкы көрүп, күрүнө көпөөн санап өөрөңзө чогуур болгу дег. Чедери берге кожууннарже хөмүр-даш сөөртүрүнүн өртөө кандыг болур ирги?

— Оон өртөө улуг, ортумаа-биле 2,5 катап улуг болур, транспорт чарыгдалдары дендии улуг. Бюджет албан черлеринге чедирер хөмүр-даштын херек кырында транспорт чарыгдалдары хөмүр-даш өртөөндөн 4, харын-даа 5 катап улуг бооп турар. Чижээ, «Республиканың одаар чүүл сайгарар» КУБ-туң өртөө-биле алырга, Мугур-Аксынга чедирер 1 тонна хөмүр-дашка бүгү чарыгдалдар 1993 рубль бооп турар. Мөген-Бүренге чедирери — 2649, О.Шынаага — 1473, Өвүр кожуунун Торгалыгта — 1739 рубль бооп турар (1 тонна). Транспорт чарыгдалдарын санаарда 1 тонна дээш немелде өртөккө үндүрүп чокка 1,80 рубль тарифти алган. Коэффициент бедидеринге ажылгаар херек кырында километри барымдалаваайн турар. Биригээр чугаалаарга, чурттакчылыг черлерге чедер оруктарда даг үнер, дагдан бадар, хөзүн оруктарнын кезектерин эвес, а 1,21, 1,9 болгаш 2,0 коэффициенттерин ажылгаан.

ТР-ниң бюджетинде транспорт чарыгдалдарын дуглаарын оруктарнын нарын, бергезин барымдалап бедидер коэффициент-биле, немелде өртөк үндүрүү-биле кады 1,56 рубль

тариф езугаар санаан. Чижээ, Кызылдан Тес-Хем кожуунун О.Шынаа сумузунга чедир 313 км оруктуң 203 километрин асфальтлаан, а 110 км орук хөзүн болгай. Биригээр чугаалаарга, 1,4 бедидер коэффициентини чүглө 110 км орукка ажылгаар ужурутуг, херек кырында 313 километрге ажылгап турар. Бир эвес асфальт шывылыг орукка (203 км) 1,4 коэффициентини ажылгавас болза, хөмүр-даш өртөөнүн ылгалы 1 тонна дээш 176 рубль болур. Бедидер коэффициенттерини шын эвес ажылгап турарындан бюджет хөрөңгизинден артык чарыгдалдар 2 млн. рубль четкен.

— Саң-хөө яамызы чедимче чок чоруктардан чайлаарынын аргаларын ажылдап кылыш турар ирги бе?

— Одаар чүүл учедунда болгаш чарыгдалдарында үстүндө айткан четпестерни колдуунда хоорайларда болгаш кожууннарда хереглекчилернин талазындан болдуруп турар, бюджет хөрөңгизин артыкка чарыгдалар, доктааткан лимиттерден хөйну алып чоруктарны олар үндүрүп турар.

Ынчалза-даа тодаргай түннел кылырындан арай-ла дадалап тур мен. Хыналдалар уламчылап турар болгай. Бир чүүлү демдеглеп каайн. Артык чарыгдалдарны, шынап-ла, кижилер дугайында сагыш човааш, кылган болза, айтырыг бир яны болур. Ынчалза-даа бир эвес удуртукчулар артык чарыгдалдарны эренгей, сула ажылдааш, (чижээ, сөөртүп алып хуусаазын озалдаткан, оон ужурунда үш дакпыр артык чарыгдал үндүргөн) болза азы оон туржук артык акшаны бодунга ажылдап алырын оралдашкан болза, ол база өске айтырыг апар.

ХАНЫ САЙГАРЫП КӨРГӨН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ол ышкаш Кызыл хоорайнын мэринин болгаш Тере-Хөл кожуунун чагыргазынын албан-дужаалдарына хамаарыштыр болган сонгулдалар демократчы байдалга, хоойлу дүүштүр эрткенин чугаалааш, октябрь 13-те болган сонгулда Дмитрий Донгактын тийлээни-биле байыр чедирген.

2002 чылдын тос айларында Тыва Республиканың социал-экономика хөгжүлдээнин түннелдеринин болгаш 2002 чылда ТР-ниң социал-экономика хөгжүлдээнин баш удур көрдүнгөн сан-чурагайларынын күсөлдээнин дугайында айтырыгнын ийги номчулганын Чазак кежигүннери сайгарып көргөн. Бо талазы-биле илеткелди Г.Ф. Балакина кылган. ТР-ниң Чазак 2002 чылдын социал-экономика хөгжүлдээнин баш бурунгаар бердинген онаалдаларын күүседир дээш тодаргай ажылдарны кылганын илеткелчи демдеглээн. Ниитизи-биле Чазактын 411 доктаалын, тускай сорулгалыг 20 республика программанын күүседир-биле республиканың улуттук бүдүрүлгелери, көдээ ажыл-агыйлар болгаш социал адырлар эрткен чылдың бо үезинге деңгээрге, күүсеткен. Ынчалза-даа боттарынын мурнунда салдынган онаалдаларын күүседип шыдаван бүдүрүлгелер база бар. Чижээ-лээрге, «Тыва хевистер» КУБ чээлиге 5 млн. рубльди алгаш, ол акша-төгерикке чугула эвес чүүлдер садып алгаш, продукция бүдүреринин талазы-биле түннел чок болган. Хожудангай ажылдыг бүдүрүлгелернин

ажыл-ижин ханы сайгарып көөрү-биле Чазак Даргазынын киржилгези-биле оон оралакчылары 20 улуттук бүдүрүлгө черлеринге чораанын илеткелчи чугаалаан. Ындыг бүдүрүлгөлөргө бо чылдың төнчүзүнге чедир ажылын экижидер талазы-биле сорулганы салган.

РФ-тиң Социал камгалал фондузунун Тыва Республика талазы-биле девискээр салбырынын бюджет күсөлдээнин дугайында илеткелди А.В. Сухов кылган. Ол тос айларнын дургузунда социал камгалал фондузунун орулгалыг кезээ 154 млн. рубль болганын чугаалааш, ол акша-төгерики канчаар чардынып турганын база тайылбырлаан.

2001 чылда Тыва Республиканың Чазак Отчеду-биле таньжылга үезинде хамааттыларын берген саналдарын күүседир хемчеглерни боттандырып турарынын дугайында айтырыгта хамаарыштыр илеткелди О.Л.-С. Сеге кылган. Отчетта айыттыгнал блоктар, адырлар аайы-биле көдээ ажыл-агый, тудуг, мал оорунун талазы-биле, чуртталга-коммунал ажыл-агый, оруктар, материалдыг дилеглер, арагалаашкына, наркоманияга удур хемчеглер талазы-биле киирген айтырыгларнын барык хөй кези күүсеттинген. Чедир кылдын маан чүүлдерни бо чылдың төнчүзүнге чедир күүседир дээрзин илеткелчи дыңнаткан.

Чазак хуралына 25 айтырыгны чугаалаашка, чогуур доктаалдарны хүлээп алган. Игорь ДАМДАК.

ӨЗҮЛДЕ КӨСКҮ

Демографтыг байдал

ТР-ниң Кадык камгалал яамызынын үндүргөн түннелин езугаар алырга, Тывада чоннун ниити демографтыг байдалы чогумчуп турар. Эрткен чылын иелернин божууру ниити россия денелден 87 хуу ашкан. Республикада 18 хар чедир уруглар саны 113579 кижича болган. Бо дээрге республикада бүгү чоннун 36 хуузу. РФ-те мындыг көргүзүг — 24 хуу.

Чазактын ажылында ие болгаш чашка дузаламчы көргүзери онзагай черни ээлеп турар. Ш.Ооржак 1992 чылда ТР-ниң Президентизинге сонгуткаш, республикага ие-чашты камгалаар №1 Чарлыкты үндүргөн. Бөгүн ие-чашты камгалаарынын алды тускай сорулгалыг программаларын боттандырыгын чылдың-на 12 млн. ажыг рубльди чарыгдал турар. Оларнын хөй нуруузу эм аймаа, дериг-херекселдер садып алырына ажылгап келген.

2000 чылда республиканың периналдыг төвүн, божуур мурнунун диагностика салбырын, чаш уругларнын реанимация салбырын ажыткан. Кадык камгалал яамызынын көжүп чоруур бригадасы ие-чаштарга дузаламчыны көргүзүп турар. Республикада ызыгуур салгаан аарыглыг 539 өг-бүлени дуржулгалыг эмчилер хайгаарап турар. Сааттыг иелерни болгаш уругларны шинчиер, эмнээр чаа технологияларны чыл санында шингээди ап турар. Чоокта чаа акушер, гинекология, педиатрия ажылында эндоскоптук кезишкенин ажылгап эгелээн.

Ынчанмыже уруглар эмчилери ам-даа

чедишпес. Бо чылдың эгезинде республикада 129 педиатр, 16 неонатолог ажылдап турары илерезен. 10 муң уругта хамаарыштыр 14 эмчи ажылдап турары ол, а Россияда бо көргүзүг ийи катап улуг.

Чаш уругларнын өлүп хораар чоруу мурнундагы чылдардан эвээжеп турза-даа, оон деңгели Россияда көргүзүлгөрдөн 1,8 катап ажып турар. Чоннун 95 хуузу вакцина-профилактиканы эртип турар азы делегейни кадык камгалал организация-зынын негелдээнинге дүгжүп турар. Эрзин, Мөнгүн-Тайга, Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожууннарда, Ак-Довурак хоорайда сүт кужиялары ажылдап турар.

Ие-чашты күрүндөн деткиринин хемчеглерин ТР-ниң Кадык камгалал яамызы ажылдап кылган. Кадык камгалал объектилерин тударын, хандырылганы четпес кижилерни халас эмнээр-биле хандыраар, медицинаның чаа технологияларын негтередиринге республиканың болгаш Россиянын эртем бөлүктөрүн хаара тудар айтырыгларны ол хемчеглерде тодаргай айткан.

Альберт ХОМУШКУ.

Хөндөргейниң алдарлыг кижилери

КАЙГАМЧЫК ЧАЯЛАГА

Таңды-Уула сынының мурнуу талазындан бодунун бажын алган Хөндөргей хемни моолдап дөвүнчүктээн, кудургайлаан дээн чүве-дир. Шынап-ла, ол аялгалыг ырын ырлап, Тываның эң улуг хемни Хемчикке катгышкыже, хөй-хөй бичии ужарларлыг, саарыгларлыг. Ооң хоочун чурттакчызы ам мугур 90 харлыг Хевек Мындыкович Донгак-биле ужуражып, өгбевистиң сактышкынынга үндөзилеп, бо материалды бижээн мен.

Лопсан Номчудлаевич Куулар чораан болза, бо чылын 107 харлаар турган. Ооң 5 оол, 3 кыс уругларының ажы-төлү адазының (кырган-ачазының) чуртун ээлеп, чурттап чоруурлар. Лопсан Номчудлаевич тыва черге хувискаал (1921 чыл) тиелээнинин сөөлүнде ТАРН кежигүнүнге 1922 чылда киргеш, Хөндөргейге баштайгы МЧАЭ-ни тургускаш, ону "Чараш-Терек" деп адаан. Олар 1948 чылда "Кызыл тараачын" колхоз-тун кежигүннери апарганнар. Оон Л.Н.Кууларны колхоз баштаар чериниң кежигүнү — ревизия комиссиясының даргазынга соңгаан. Хөндөргейниң чону ону "Хынаар Лопсан" деп шолалаар апарган. Колхоз баштаар чери инек кадарарын аңаа сумелээрге, Лопсан Номчудлаевич ойталаваан. Ол 1951 чылдан 1960 чылга чедир ниитинин малын ак сеткилдиг кадарып келгеш, Москваже көдээ ажыл-агый чедишкисинериниң дел-

гелгезинге чорааш, мөңгүн база алдын медальдар-биле шаңнаткан. Оон ыңай ол үлегерлиг ажыл-ижи дээш аңгы-аңгы дөвискээрлер, областтарга конференцияларга киржип, көдээ, район Советтериниң депутатынга хөй удаа соңгудуп чораан. Ооң уруглары Сүрүн, Курутай, оолдары Даваадай, Күдөр-оол, Шаңгыр, Колхоз-оол олар адазының изи-биле колхозтун, совхозтун малын кадарып, шаңнап макталдыг ажылдааннар. Оолдары Даваадай, Шаңгыр, Хунай-оол мурнакчы тудугчулар чорааннар. Бир уруу — ССРЭ-ниң улус өөредилгезиниң тергини, Тыва Республиканың школаларының алдарлыг башкызы Бавый-оол Лопсановна Кууларның ниити башкы стажы 42 чыл, ооң 28 чылын ол өөредилге эргелекчилеп, школа директорлап ажылдаан. Ол база-ла хөй удаа депутаттап, хөй-ниитиниң

ажылдарына идепкейлиг киржип чораан. Ооң өөреникчилеринден чогаалчылар үнгүлээн, чижээлээрге, Доржу Баянович Монгуш, Владимир Седипович Серен-оол, Мадон Балдыжыкович Монгуш база композитор Батый Монгушович Кенеш олар-дыр. Салым-чаяанның шүлүкчү Мадон Монгуш 1985 чылда "Эне сөзү" солунга башкызының дугайында мынча деп бижээн: Төрээн дылды шак ол башкым Төгүзүнден ыяк билир. Дөңгүп номчуп, бижиир меңээ Дөгөрезин өөредип каан. Чолдуг башкым ачызында Чогаалчы бооп чаяаттындым. Берге, нарын домактарны Белен часпас болу бердим. Хөндөргейниң база бир алдарлыг кижилеринге РСФСР-ниң алдарлыг башкызы Кувискаал Кунзекевич Куулар хамааржыр. Хөндөргей — чогаалчыларны, артистерниң төрүттүнген чери. Ооң чижээ, Бора-Хөө Монгуштуң 3 огу — Кенин-Лопсан, Василий база Очур-оолдун чечен сөстүг шүлүктерин, чогаалдарының номун ном-

чуваан кижилери ховар-ла боор. Чаңгыс бичии суурдан ССРЭ-ниң, Россияның, Тываның улустун 3 артизи төрүттүнгени — кайгамчык чаяалга. Делегейни дескинип, октаргайны одурткан В.Б. Оскал-оолду, ооң цирк огу Ю.Оскал-оолду, Тываның өткүт үнүг айлаң-кужу Надежда Кууларны бүгү чон билер. И.В. Сталинниң 70 харлаан юбилейинге (1948 чылда) Кремльдиң Улуг ордузунга Манчакай Саттын өткүт, хоюг сыгыт-хөөмейин делегейниң сая-сая чону дыннап, магадан болгай! Хөндөргейге сурагылыг башкылар төрүттүнген, оларның аразындан М.Б.Кенин-Лопсан, Д.С.Куулар олар эртем докторлары аттыг. Улус өөредилгезиниң тергини Дөртең Сат, Чидиг-оол Сат, Чимистей Сат, Хунай Монгуш, Юндес Монгуш, Чүвүртең Сат болгаш оларның өөреникчилери Анна Ондар, Нина Сат олар Хөндөргейниң ортумак база дузалал школаларының директорлары болуп, кожуунун эки ажылдыг школалары диртип, шаңнап-макталдыг ажылдап чоруурунга хөндөргейжилер чоргаарлыгы. Тудугчулар Араптан Монгуш, Канчыыр-оол Монгуш, Дуран-оол Сат болгаш оон-даа өскелер

Хөндөргейге турган бай-шыдалдыг "Кызыл тараачын" колхозтун төвүнүн таваан 1939-1940 чылдарда салышкан. Ам Хөндөргей суурда делгем спорт залдарлыг 2 школа, 2 интернат, библиотекалар, эмчи пунктузу база чараштыр туттунган 2 уруглар сады ажылдап турар. Малчыннарның магаданчыг чурту Хөндөргейни Дугаржап Монгуш уттундурбас кылдыр бижээн. Дайын үезиде хөй мал-биле дузалаан Мугур Монгуштуң ады-биле найысылалывыстың бир кудумчузун адаан. Белекей Сат фронтуга хөй малын дузаламчыга бергени дээш Республика ордени-биле шаңнаткан. Мал ажылының мастерлериниң ажы-төлдери Хөндөргейниң делгемнеринде хөй чүзүн малды өстүрүп, чонунга мактадып чоруурлар. Ооң чижээнге чоокта эрткен 2002 чылдың малчыннар Наадымынга Мөңгө-Назын Лоодайович Ондарга "ТР-ниң көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы" деп хүндүлүг атты тывысканы болур. Амгы үеде мал кадарып, эки ажылдап чоруурларга Николай Ондар, Ахмед Куулар, Жора Седип-оол дээш, өске-даа аныктар хамааржыр. Доржу ЧЫМБА.

Эрзин кожуунда

ПРОФЕССИОНАЛ БОКСЕРНУҢ АДЫН ТЫВЫСКАН
Каш-ла хонук бурунгаар кожуунун тайгаларында хар чаапкан. Соок кыштың тыныжы келгени бо. Ынчалза-даа эрзинчилер эрткен чайның бергелеринден түннел үндүрүп, кышка хоомай эвес белеткенгенер. Ол-бо кожууннардан сиген садып ап, аңаа боттарының бригадалары-биле ажылдап тургаш, черле багай эвес түннелдерге келгеннери ол. Ажыл чеже-даа бачым, дүүрээзиниң үелер турза-даа, амыдырал бир-ле чаа чүүлдү негей бээр, ынаар кичээнгейни база угландыраары чугула апаар. Октябрь 11-де Эрзин кожуунга база бир уттундурбас байырлал болган. Аңаа белеткенген чүве дег, ол хүн чылыг хүннөп, кожуун төвүнге чаа чагган харны эргизипкен. Чонунд омак-хөглүү аажок. Олар Эрзин школазы-биле колдуунда-ла кожа элээдилерниң спорт школазынче шуужуп турдулар. Элээдилерниң спорт школазын кожуун чагыргазының, кожуунун өөредилге килдининиң, спортчуларның хөй-ниитичи эгелээшкини-биле кылчып, школаның эрги котельнаязы турган бажының эде дерип тургаш, эрткен чылын ажылгалга киирген. Ам ында спортчу секциялар ажылдап, элээдилерниң улуг спортче оруун ол изеп турар дизе, частырыг чок. Спорт школазының даштын аян-шинчи кири дерээн. Ол байырлалга киржири-биле чалаткан аалчылар-даа, көрүкчүлөр-даа ында хөйү-биле чыылган. Парад киржикчилери — спортчулар школа мурнунда чыскаалыпкан.

Байырлалды кожуунун өөредилге килдининиң методизи Алдын-кыс Алексеевна Бюрбю ажытты. —Парад, томаанның! — деп команда үнген соонда, шупту спортчулар чыскаалда турупканнар. Ат-сурагылыг чаңгыс черчурттуу Эрзес Кыргызович Яндааның адын кожуунун элээдилериниң спорт школазынга тыпсырынга тураскааткан байырлалга киржири-биле келгеннерни — кожуун даргазы А.Ч. Комбунун, сурагылыг спортчунун өөнүң ээзи Л.С.Яндааны, кады төрөөн угбазы Е.К.Яндааны, Тес-Хем кожуундан улуг тренер А.Ч.Биче-оолду, ТР-ниң Улуг Хуралының депутаттары Б.Б. Монгушту, В.М.Бартына-Садыны, А.П.Дамба-Хууракты, Ш.И. Кыргызты, ТР-ниң Күрспорткомитетиниң кол специализи Ч.А.Удумбараны, бокс талазы-биле улуг тренер Ш.В.Дандарны, кик-боксинг федерациязындан С.Д.С.Монгушту, республиканың Херээженнер эвилелиниң даргазы И.Ш.Очурну чыскаалдың мурнунче чалап үндүрүп алдылар. Тыва Республиканың Күрүне тугун кожуунун ат-сурагылыг спортчулары, хоочун спортчулар көдүргөннер. Ооң соонда байырлалды ажыттыган деп чарлаан. Эрзес Яндаа деп кымыл ол? Чүге ооң адын Эрзинниң элээдилериниң спорт школазынга тыпсып турары ол? Ол дугайында баштай каш сес. РФ-тиң Күрүне Думазының Спорт болгаш кадыкшыл камгалаар комитеттин даргазының оралакчызы Ч.Ч.Д.Ондарны, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты А.П.Дамба-Хууракты, ТР-ниң Бокс болгаш кик-боксинг федерациязының президентизи И.Н.Товариштай оларның Эрзин кожуун чагыргазының даргазы А.Ч.Комбунун адрезинге чоруткан бижинде мынча дээн:

"Хүндүлүг Алдын-кыс Чамзыр-ыновна! Эрзин кожуунун эң төлептиг, ат-сурагылыг оолдарының бирээзи, ам бистин аравыста чок, Тыва АССР-ниң болгаш ТР-ниң 7 дакпыр чемпиону, Сибирьниң чемпиону, Азияның кик-боксинг талазы-биле чемпионаның шаңналының эдилекчизи, баштайгы профессионал тыва боксер, РФ-тиң шилиндек национал командазының кежигүнү, 30 чыл ажыг үениң дургузунда Тываның бокс болгаш кик-боксинг талазы-биле эң шыгараңгайларының бирээзи бооп келген болгаш бокс талазы-биле тыва школаның хоочуну Эрзес Кыргызович Яндааның чырык адын Эрзинниң элээдилериниң спорт школазынга тыпсыр-нарыны улуу-беле дилеп тур бис. ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы, ТР-ниң Бокс болгаш кик-боксинг федерациязының президентизи И.Н.Товариштай". Устунде ады үнген удуртчуларның-даа, хөй-хөй эрзинчилериниң-даа хууда кирген дилеглерин Эрзин кожуун чагыргазы өөренип көргөш, Эрзин школазының доозукчузу чүгле Тывада эвес, а Россияда, Азияда безин ат-сураа алгаан чаңгыс черчурттуунун адын мөңгөжидери-биле Эрзин кожуунун элээди уругларының спорт школазынга Эрзес Кыргызович Яндааның адын тыпсыр дугайында доктаалды хүлээп алган. Ол байырлалды эрттериниң талазы-биле оргкомитеттин даргазы — кожуун даргазының оралакчызы С.А.Сагды эге сөс алгаш, байырлалда киржип келген чонга, чалаткан аалчыларга байыр чедиргеш, парадты эгелээнин чарлаан. —Чүгле Эрзинниң эвес, а бүгү Тывавыстың онзагай оолдарының бирээзи, бистин чаңгыс чер-чурттууус Эрзес Кыргызович Яндааның адын бо школага тыпсып турары бистин шуптууска чоргааранчыг-дыр. Эрсти мен кончуг эки билер

мен, ооң ада-иези-биле эдержип чораан бис. Эрстин мындыг магалыг аажы-чаңына, спортчу чедишкисинеринге кончуг эки кенивис — Любовь Сүрүновна бодунун төлептиг үлүүн киригинге аажок өөрүп чоруур бис, аңаа мөгейип тур мен. Шуптунар билер боор силер: кожуунувус спорт талазы-биле шоолуг эвес. Ол талазы-биле бисти деткип келген депутаттарывыска улуу-биле четтирдивис. Эрзес Кыргызовичиниң адын алган бо школадан кайгамчык спортчулар үнер дээрзинге бүзүрээр бис — деп, кожуун даргазы А.Ч.Комбу чугаалааш, чаа тургустунган кожуун фондусундан 5 муң рубльди спорт школазынче шилчткенин дыннакташ, Любовь Сүрүновна Яндаага белекти тудускан. ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты А.П.Дамба-Хуурак Эрзес Яндаа-биле оларны өстүрүп, өөредип каан хоочун башкыларының мында туруп турарын, оларның спортчу оруу моон эгелээнин сактып чугаалаан. Эрзес Яндааның чаңгыс классчыларының мурнундан А.С.Артаев, угбазы Екатерина Кыргызовна Яндаа олар өөрүп четтиришкисиниң сестерни чугаалаан. Тыва Республиканың Херээженнер эвилелиниң даргазы Ирина Шекпер-олоовна Очур ол байырлалды киржикчилеринге байыр чедиргеш, мындыг кайгамчык спортчу чедишкисинерлиг оолду кижизиткени дээш школа коллективинге, ада-иелерге өөрүп четтиришкисиниң сестерин дамчыдып, кожуунун эки ажылдыг чамдык иелеринге хүндүлел бижиктерни, белектерни тывыскан. Школаның эжик кырында песту ажып бадырштарга, "Элээдилерниң Эрзес Яндаа аттыг спорт школазы" деп бижик көстүп кээрге, Тываның гимна чыгылыны берген. Элээдилерниң Эрзинде Эрзес Яндаа аттыг спорт школазынга

болган парад ынчаар доозулган. Чыылган чон Эрзинниң дыштанылга болгаш культура төвүнче углапкан. **БАЙЫРЛАЛГА ТУРАСКААТКАН МАРАФОН**
Кожуунун Сорукту аттыг дыштанылга болгаш культура төвүнүн залын чон чык долдур олурупкан. Сценада — чурук. Эскен-төрээни Тере-Хөлүнүң кыдында Эрзес Яндаа төрөөн чериниң каасчараш бойдус чурумалынга чоргаарланып, сеткили хандыр дыштанганы илереткен дег, хүлүмзүрүг-биле залда чонче көрүп алган турар. Уругларның танцы коллективиниң көргүзүүнүң соонда, дыштанылга төвүнге байырлал — Эрзес Яндааның адын Эрзинниң элээдилериниң спорт школазынга тывысканынга тураскааткан ачы-дуза марафону эгелээ. Кожуун чагыргазының даргазы А.Ч.Комбуну сценаже чалаан. —Эргим хүндүлүг чонум! Бөгүн кончуг чараш байырлал — Эрзес Яндааның адын элээдилерниң спорт школазынга тыпсып турар-дыр. Ынчангаш хүндүлүг аалчыларывыска, чыгып келген чонувуска байыр чедирип тур бис — дээш, ол спорт школазынга Эрзес Яндааның адын тывысканының херечилелин номчааш, ону ол школаның директорунга база бир-бир хоолгаларын Любовь Сүрүновна Яндаага база оолдун авазына тывыскан. Ол ышкаш Эрзес Яндааның адынга тураскааткан спортчу маргылдааларны чылдын-на эрттеринде ол дыннактан. Сценада — ТР-ниң Күрспорткомунун кол специализи Чержал-оол Александрович Удумбара. Байырлалды киржикчилеринге изиг байыр чедиргеш, спорттун хоочуннарын хүндүлел демдектери-биле шаңнаар дугайында дузаалды номчаан.

Эртем чедип алып диге

ШЫЛГАЛДАЛАР МУРНУҢДА ХӨЙ

Чырык черге төрүттүнген кижини амыдыралга кандыг-бир туруштуг, кылыр ажил-иштиг болгай. Ынчангаш бышкан билгини чедип ап, 11 классты доозуп алган кыстар, оолдарга бирги сорулга – күзүнү дээди, ортумак өөредилге черинче дужаап кирип, шилип алганы эртемни чедип алыры. Бо мындыг харысалгалыг, эргилделгил үени бистиң уругларыбыс чыл санында чурттап эртип турар болгай. Чамдык доозукчуларга ол шылгалда өөрүшкүнү, өскелерге муңгаралды таварыштырып турар. ТР-нің Чазааның сагыш салышкыны-биле сонгаар хоорайларда дээди өөредилге черлеринче кирер шылгалдаларны бистиң уругларыбыс Кызыл хоорайга дужаап турары дыка өөрүнчүгү. Ол ада-иелер бистерге, өөренир уругларыбыска дыка улуг чигелде-дир. Оон ыңай ол дээди өөредилге черлеринче хөй олуттарны берип турары дээр, келир үедө Тывага национал кадрларның көвүдээринин база бир магадылалдыр. Бистиң улуг огулус эртен чылын школаны дооскаш, Сибириниң албан-хаакчыларының күрүнө академиязынче шылгалдалар дужаагаш, орус дылды, төөгүнү эки демдектерге дужаагаш, англи дылга эртпейн барган. Шылгалда дужаап келген

доозукчулар хөй, кижини бүрүзүнүн белеткели шыраак болган. Өөренип турган школазынга англи дыл башкылары доктаамал чок турганындан огулус эртемни шоолуг өөренимиз. Ынчалза-даа аңаа улуг унда-равайн, Новосибирск хоорайның дээди өөредилге черинге белеткел курска өөренип кыштаан кижини. Бодунуң күзели – юридиктиг эртемни чедип алыры. Бо чылын июль айда Новосибирскиниң күрүнө университетиниң төөгү факультетинче шылгалда дужаады. Чангыс өөренир олутче 11 кордакчы бар болган. Баштайгы төөгү шылгалдазының сөөлүндө 3-ле кижини арткан. Ийги шылгалда орус дылга бижимел ажил июль 4-те болган. Бистиң огулус чогаадыгы эки бижээш, дараазында үш дугаар шылгалда кирген турган. Оон-биле кады бижир турган кордакчы эжи Уралдың юридиктиг академиязының шылгалдазын дужааган. Чогаадыг база ола-тамаларга болган. Оглумнуң кордакчы эжи ол чогаадыгыны "багай" демдекке бижээш болду. Ам июль 6-да сөөлүгү орус дылда аас-биле шылгалданы огулум эртип алды. Июль 4-те огулум-биле чогаадыг бижир турган оол аас-биле шылгалда дужаап турда, кырынга таваржы бердим. Ол шылгалда хүлээп ап олурап

башкылардан: "Бо бижимел ажил биживээн кижини канчап дужаап турары?" — деп айтырдым. Комиссия башкылары чөпшээрер каан диштилер. Оон өөм ишти-биле ол башкыларны манап тургаш, ужу-шынын чугаалап, эки түңнелди алдымыс. Чээрби чыл иштинде иелээ башкы шугумунга ажылдап келгеш, бир дугаар мындыг элдеп чүүлге таварыштымыс. Кол бижимел шылгалда эртпейн, аас-биле шылгалда дужаап болур бе? Башкы кижини болганымда, бистиң доозукчуларыбыстың ниити билинге хамаарыштыр кыска бодалымны илередикседим. Уралдың юридиктиг академиязының бирги шылгалдазынга 12 мөңгүн медальдыг доозукчуларга чогаадыг бижидерге, оларның чүүлге ийизи 4-5 демдекке бижээш. Эртенинде 89 кордакчылар чогаадыг бижээш. Түңнелинде 34 кижини "багай" демдектерлиг болду. Ажы-биле чугаалаарга, бо дээди өөредилге черлеринче шылгалда дужаап турар өөреникчилер республика школаларын 4-5 демдектерге дооскан, эң дээр деп санаар кижилеривис-тир. Алдын, мөңгүн медальдар алып доозукчуларны шыныгы хынамчага ап, төлөптиглерге тыпсыры күзеничиг. Дыка хөй доозукчуларның ниити белеткели,

культурлуг байдалы чавыс деп көрдүм. Чон аразында дыка хөй "хээли алып" чорук дугайында чугааларның непереп турары анаа эвес. Июль айның ортан үезинде тыва теледамчыдылгага хээли ап турган бир башкы туттурган, истелге чоруп турарының дугайын дамчытты. Ол дугайын удавас солун, сеткүүлдерге дыңнадыр деп-даа аазаан турган. Ам сентябрь ай чедер берди. Азы меге дыңнадыг болганы ол бе? Бистиң Тываның кол дээди өөредилге черлеринге студентилерниң аразынга "ажык хары" деп аттыг ат салбаан айтырыг, хары хевирлиг хыналдадан чорутса чүл? Эрткен чылын сонгаар дээди өөредилге черлеринче өөренип кирип алган студентилер ара каапкаш, бо чылын бир еске дээди өөредилге черинче катап дужаап турар боор-дур. Арай деп шылгалдалар дужаап, чедип алганы хостуг олутту чөптүг ажыглаваан студентини дараазында шылгалдаже киирбесе кандыгыл? Чылдан чылче доозукчулары эки түңнелдиг дээди өөредилге черлеринче кирип ап турар кожууннарны, школаларны илередип, сентябрь, октябрь айларда республиканың школа директорларын өөредилге ямызы чыгып,

ол талазы-биле өөредиг кичээлдерден эрттирзе чүл? Оон башка кончуг шыраак өөренир, биче сеткилдиг оолдар, кыстар амыдыралының материалдыг берге байдалыга бастырып, кайнаар-даа өөренип шыдавайн баар-дыр. Мээң билирим өөреникчилерим элээн хөй. Кызымактары албан күзелин чедип алып чордулар. Черле ынчаш моон сонгаар дээди, ортумак өөредилге черлеринче шылгалдаларны бедик денелдиг байдалга чорудары чугула деп бодаар мен. Келир салгалдарыбыстың аас-кежиктиг, быжыг билигилг болуру дээш ажылдаары — бистиң, башкыларның, кол хүлээлгевис. Бир талазында, доозукчу кошкак билигилг болур болза, бистиң башкыларның буруувус, ийи талазында, өөреникчи кижини башкының берген билин чедир сайзырадыр өөренимес болза, оон буруузу. Доозукчу! Эртем чедип алып дигизе, арыг дерин төп тургаш, быжыг туружуң-биле, кижизиг бүдүжүң-биле, ак сеткилиц-биле чоннуң өөрүшкүзүн, бүзүрелин алып дээш кызыл өөренир, ажалдаар ужурулук сен. Шылгалдалар мурнуңда хөй, ону ажып эрт!

Тимур ХОВАЛЫГ.

Хоочун башкы.

ТР-нің бокс талазы-биле кол тренери Шолбан Дандар боксер шоодайын спорт школазынга белек кылдыр тывысты.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттары: А.П. Дамба-Хуурак, Б.В. Монгуш (Өвүрдөн депутат), Ш.К. Монгуш, В.М. Барына-Сады (Сүт-Хөлдөн депутат), Андриан Додук олар сценага үнүп келгеш, Эрес Яндаа-биле маргылдааларга кады киржип, ойнап-хөгөлгөш өскенин чогаарал-биле чугаалап, оон адын эдилээн школаның материал-техниктиг баазанын быжыглаарынга акшаларны салып турдулар.

Бокс федерациязының төлөөлекчилерин ол федерациянын оралакчы президентини Илья Шивит-Хуурак баштап алгаш, сценаже үнүп келген. Федерацияның президентизи И.Н. Товарищайның ат салганы хүндүлөл бижиктерни, белектерни А.Ч. Комбуга, С.А. Сагдыга, Р.К. Шининге болгаш оон-даа өскелерге тывыскаш.

Эрес Яндааның башкызы Галина Балчыровна Чалдыг өөреникчилериниң дугайында чылыг сестерни чугаалааш, Эзин суурнуң херээжен чонунун мурнуңдан спорт школазынга, Любовь Сүрүнновага акшаларны, белектерни берди.

Эрес Яндааның дөргүл-төрелдери чыылган чонунга өөрүп четтиргенин илереткеш, акшаларны, белектерни тывыскаш, келир чылдан эгелеп кожуунга чылдын эртер бокс маргылдааларына деткиччи болурун чугааладылар.

Республиканың наркология диспансериниң кол эмчизи Тамара Васильевна Ширижик ол байырлал-марафоннуң киржикчилеринге байыр чедирип, арагалаашкының, наркоманияның, ылангыя аныяктарының кадык-шылынга, амыдыралына эң хоралыын чижектер-биле деңнеп көргүскөш, мынча дээн: "Арагаже хандыкшыр болзунарза, кажан-даа кадык-чагай, спортчу

болбас силер".

2003-2005 чылдарда кожуунун спорт хөгжүлдээзиниң дугайын оргкомитет даргазы С.А. Сагды чугаалааш, спорт хевирлериниң талазы-биле федерациялар удуртукчуларын таныштырган.

Кожуун чагыргазының организастиг ажил болгаш контрол эргелелиниң начальниги Х.С. Кара-оол марафоннуң киржикчилеринге байыр чедиргеш, Тыва Республиканың Күрүнө тугун спорт школазының директорунга тутсуп берди.

Марафон кежээге чедир уламчылаан. Сценаже чон үзүктел чок үнүп-ле турган...

Ол марафоннуң түңнели мындыг болган: 40550 рубль, 70 литр бензин, хөй санныг спорт херекселдери, хептери.

Эрес Яндааның дөргүл-төрелдери оон чоок эштерин, марафонче чаладып келген нерни кожуун столовазынга шайлаткан.

ХЕРЭЭЖЕН УДУРТУКЧУЛАРГА СЕМИНАР

Тыва Республиканың Херээженнер эвилелин Эзин кожуунун төвүнге херээжен удуртукчуларның семинар-хуралын кожуунун В.Л. Эренчин аттыг төп библиотеказынга эрттирген.

Ону кожуун даргазы А.Ч. Комбу ажыткаш, эрзинчилерниң кол кичээнгейни угландырып турары айтырылганы доктааган. Кожуунун амыдыралына херээжен удуртукчуларның (ол удуртукчулар эр удуртукчулардан хөй болуп турар) ролунуң дугайын ол чугаалааш, чамдык айтырылгарга доктааган. Ылангыя арагалаашкыга удур демиселди күштелдирерин амыдырал негеп келгени, аныяктарны, өг-бүлеге уругларны кижизидеринге ие кижиниң кол ролунуң дугайында аңаа чугаа болган. Ылангыя республиканың

Херээженнер эвилелиниң талазындан кожуунун херээжен чонунче кичээнгейни угландырып турарына, бо удаада безин оон даргазы Ирина Шекпер-ооловна Очур эмчилерин эдиртип алгаш, кожуунда келгени өөрүнчүгү дээрзин ол чугаалаан.

Баштай-ла арагалаашкының, наркоманияның, ылангыя херээжен чонга, хоразының дугайында солун беседаны республиканың наркология диспансериниң кол эмчизи Тамара Васильевна Ширижик кылган болгаш дыңнакчыларның хөй санныг айтырылгарына харыларны берген.

Бо семинарны эрттирип турары дыка ажыктыг дээрзин олар чугаалааштылар. Бо чылын кожуунун башкыларының август чөвүлел хуралына база ол айтырыгны чугаалаашкаш, бүгү башкыларга кыйгырыгны хүлээп алган. Ол ышкаш кожуунун хоочуннары база кыйгырыг үндүрүп, арагалаашкыга удур демиселче чонну, ылангыя аныяктарны, кыйгырган болгай. Араганы хондур садар магазиннерни хаар талазы-биле ажил кожуунда чоруп эгелээн.

ТР-нің Херээженнер эвилелиниң даргазы И.Ш. Очур аңаа улуг чугааны кылып, херээжен чоннуң кижизидилгеге үнелеп четпес ролунуң дугайын тодаргай чижектерни ажыглап тургаш, көргүскен. Эзинниң херээжен чону эрестиг ажылдап турарын, оларның амыдыралчы чедишкенин ол чугаалааш, А.Ч. Комбунун ажылына чедишкенин күзеп, байыр чедиришкенин бижиин, белектерни тывыскаш. Мурнакты ажылдыг херээженнерге хүндүлөл бижиктерни, белектерни ол тывыскаш.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

ШАЛЫПЧЫ АЙ ЧОРУП ТУРАР

Улуг назылыг кижилерге деткимчени, дузаламчыны көргүзөр дугайында чугула шийтпирни бо чылдың сентябрь 27-де Кызыл хоорай чагыргазы хүлээп алган. Ол шийтпирни езугаар улуг назылыг кижилерге деткимче көргүзөр талазы-биле шалыпчы ай бо чылдың октябрь 1-ден 30-ге чедир чоруп турар.

Хоорайда хөй организацияларның болгаш бүдүрүлгелериниң удуртукчулары, ында хөй ниити организациялары боттарының хоочуннарына бүгү талаалыг деткимчени көргүзүп, оларны чалап, шайладып, белектерни тывыскашкан. Боттарының хоочуннарының дугайында езулук сагыш салышкыны республика эмнелгезиниң, "Шын" солун редакциязының, Кызылдың электростанциязының коллективтери илергейлеп турар.

Тыва АССР-ниң Дээди Советинге, Тыва Республиканың Улуг Хуралына ажылдап турган бүгү хоочуннары ТР-нің Улуг Хуралының Хоойлуужудулга палатаның Даргазы Василий Оюн Улуг назылыгларның делегей хүнү-биле холбаштыр чалап алгаш, оларга изиг байырны чедирип, аас-кежин, каң дег

кадыкшылды, узун назынны күзеп, Тываның конституциялыг күрүнө тургузуунун хөгжүлдээзинге оларның улуг салышынын онзалап демделгезин. Хоочуннарга алдар кылдыр дүштеки шайлалганы тургускан, оларның кижини бүрүзүнге 500 рубль түңүт дузаламчыны тывыскаш. Чаагай сагыш салышкын дээш хоочуннар өөрүп четтиргенин илергейлээн болгаш хоорайның, республиканың амыдыралына моон сонгаар-даа идепкейлиг киржирин аазап, улуг чедишкенин В.М. Оюнга күзээр. Шайлалга сөөлүндө бүгү хоочуннары бажыннарына чийик автомашиналар-биле чедирип каан.

Алексей ДУТЕРЖАА, дайын болгаш күш-ажылдың хоочуннарының Кызыл хоорай чөвүлелиниң президиум кежигүнү.

ЭКСПЕРТИЗАНЫ ЭРТЕРИ ЧУГУЛА

Республиканың Инвестиция тудуг эргелели тудуг объектилерин экологтуг экспертизаны эрттирбейн тудуп турарын ТР-нің Экология ямызының килдис эргелекчизи Д.Х. Дан-Сюрюн дыңнаткан.

Тудуп каан бажыны келир үедө салгалга, оларның кадыкшылына, айыыл чок чоруунга, бойдуска кем чедирбес тураскаал болзун деп бодаар болза, кандыг-даа тудугну удуртукчулары экологтуг экспертизаны эрткен тудугну кылдырар ужурулук.

Айлаң ДАРЖАА.

ХАМЫК УЖУР ИСТЭЭРИНДЕ ЭВЕС

Сөөлгү үеде шагдаа ажилдакчыларының, ылангыя суурларда участок төлээлериниң, ажылы кончук харысалгалыг, үргүлчү чон-биле харылзаа тудуп ажилдаар болганындан кижиниң кадынга, амы-тынынга айыылдыг талалары база бар. Көдээ суурларга пенсия, пособие үлөлгезиниң үезинде массалыг арагалаашкын кайы-даа кожууннарда болуп турары чажыгт эвес болгай.

Мырыңай хамчыктыг аарыг болган мал оору улам кедерзэн. Мал оорлар кижилер-биле төп базаарларда эът садын оор кижилерниң харылзаасы барык-ла тудуш деп болур. Оларның чепсек-херексели, машина-техниказы, мал сатканының дугайында чөпшээрелдиг документтер кылып берип турар черлери безин бир тускай. Оон кадында сөөлгү каш чылдарда ховунуң чыдыг чашпанын дүрбээш, хөй акша ажилдап, амыдыралын бир янзызы-биле сегидип аптар бодаан кижилер база хүн келген тудум немежип, ындында-ла дыш чок, берге ажилдыг шагдаа ажилдакчыларының бир моондаа, демисели апарган.

Эрткен 8 айларның дургузунда Таңды кожуунуң наркоманияга удур кеземче херээниң талазы-биле килдиске 15 херек бүрүткеттинген. Ол 2001 чылга бодаарга, 2 херек хөй болган. Ниитизи-биле 70,43 гр. наркотиктиг бүдүмелди хавырган. Оон иштинде 4 таварылганы саарып турган үезинде туткан. Бо херекке ниитизи-биле 16 кижилер онаашкан. Оларның 2-зи — херээженнер, ийизи — назы чепстер, ажил чок улус — 8 кижилер база шийтирип чоран 4 кижилер.

Ук килдистин начальниги Юрий Эрес-ооловичиниң чугаазындан алырга, чыдыг чашпан белекпел, ынай-бээр чедирип турар кижилерниң дөзү колдуу ажил чок кижилер болуп турар. Суурларда бо талазы-биле ажил чорудар кижилер (чашпан чыыр, ынай-бээр сайгарар) ык белекпелдиг улус болур. Олар улаштыр боттарының каналы-биле садып алыр азы садып

үндүрер кижилерлиг.

Конопляның кончук таптыг четчип быжар үези — 7 ай төнчүзү, 8 ай эгези чүве-дир. Кылында турсаш, садып-даа турсаш, Бай-Хаак суурга — 6, Балгазынга — 4, Владимировкага — 2, Дүргенге — 1, Хадый-Аксинга — 1 кижилер туттурган. Олар колдуунда ол-ла кажар аргаларлыг кижилер болур.

Таңды кожуун кайында-даа келген чоннуң улуг оруунуң аксы, оң девискээри элээн каш кожууннар-биле кызыгаарланып турар. Ынчангаш мал оору — нарын айтырыгларының бирээзин тургузуп турар. Чеже-даа мал оорубиле демисел чорударының дугайында Чазак доктаалы үнүп турза, оң күүселдези чүгле саазын кырында деп болур. Мал оору-биле демисел окта-ла органиастыг чорбайн турар. Чонну мал оорубиле демиселче кириштирер чүве чок Ынчангаш ук ажил-биле кожуунуң иштики херектер килдизиниң мал оору-биле демисел чорудар килдизиниң ажилдакчылары айтырыгны шийтирлеп, үезинде оорларны илередип тыварынга күш чөтпейн турар.

Сөөлгү үеде оорларның бөлүү органиастыг, машина-техникалыг өөр-өөр болуп турарын килдистин улуг опер-төлээзи, милицияның капитаны Аким Ким-оолович Ооржак демделей-дир. Сайгарлыкчылар, эът садып олура кижилер-биле ужуражып чугаалажырга, документ бүрүзү оларда белек турар. Шак ынчалдыр соккан малының справкаларын хынап көөрге, хөй кезинде мал тутпайн турар кижилер болулаар. Ынчап кээрге, мал справказы бээр чурумну чогуур черлерниң каржызы-биле хажыдып турары ол деп билер. Шак ындыг таварылгалардан Таңды кожуунга элээн каш кижилер

туттургаш, оорлаан малынын дуюун тургузуп төлээнин милицияның капитаны дыңнатты.

Чоокта чаа билдингир артистивис Сосновка чурттуг Титов

Санчаттың инээн оорлааш, соккаш, Кызылче аппаратның дыңнаткан. Эээниң дыңнадышыкынны дораан чедиргени-биле дүрген хөдөлгөш, сыр соондан сүрүп четкеш, инектиң коң ээдин хавырган. Оорлар В.Т. Ховалыг, И.Б. Чамзы оларга иштинден бир-ле кижилер айтып белекпел бергени илдең. Оларга кеземче херээн оттурган. Чүгле оорлар-биле демисел чорударынга четтикпейн турарывыс хомуданчыг — деп, Аким Ооржак чугаалады.

Чүвезин чидирген кижилер чүс каралыг дээр болгай. Малы оорлаткаш, милиция органынга дыңнадып келген кижилерни баштай чүге оларны байысаап чыдып бээрин сонуургап айтырдым. Оң чылдагааны болза, истекчилер билдиришикин кирирген соонда, материал чыыр (тайылбырын алыр). Ол чокта оорларны тудуп-даа алза, канчаардаа эргези чок. А херектиң өске истекчиже шилчий бээри дээр-ге-ле, кандыг-бир чылдагаандан баштайгы истекчизиниң аргажок өскээр чардыга бээринден болур. Ынчан база-ла материал

ды канчаар бижээн болдур, ол чаа истекчи ук херек-биле таньжар, ынчап турда, үениң узамдыгып саадаары-даа ол, ынчан ис сооп эгелээр болгай. Ынчангаш кижилер

кодекс-биле ажилдаары эки деп, кожуунуң суурларда участок төлээлериниң даргазы Виктор Кузьмич дыңнатты. Чоннуң кадынга хора чедирип, «адрестер» дамчыштыр арага садып тургаш туттурган кижилерниң документациязын долдурга, судче кириптерге, оларның салым-чолун чүгле суд шийтирилээр.

Шак мындыг ажилды олар-биле эвес, а оларга сөөртүп эккеп берип турар кижилер-биле чорутса эки ышкаш. Ындылар база-ла колдуу шыдал-быралыг, херимнери бедик, херим эжинде тускай үттерлиг улус болгулаарын чугаалады. Таңды кожуунуң доктаамал учедунда наркоманнар — 20 кижилер, чедимчези кошок өгбүлелериниң саны — 64, алкогольдер — 98 кижилер. Бо саннардан алгаш көөрге, ниити кожуун деңгелинде чоннуң социал амыдыралы экижили олурары көскү деп болур.

Ниитизи-биле Таңды кожуунда 8 участок төлээлери ажилдап турар. Оларның харназыны колдуу анык, ажил-ижинге бердинген, амыдыралда төнчү чок хажыдышыкыннарны, чурум үрээшкенин чок кылып талазы-биле бижыг туруштут, тура-соруктуг специалистерниң ажилының түннелин каксы-даа бол, киридим.

Россияның Иштики херектер яамызының 200 чыл-биле база Силерниң кожуунуң милиция органнарының 58 чыл ою-биле ийи дакпыр байыры чедирбишаан, ажил-ижинерге чүгле экини, чедишикинниг истелгени күзедим.

Чимисмаа МОНГУШ.

ЧУРУКТА: оң талазында мал оору-биле демисел чорудар килдистин улуг опер-төлээзи, милицияның капитаны **Аким Ооржак**, ортузунда кеземче херээн истеп тывар килдистин начальниги **Юрий Монгуш** база суурларда участок төлээлериниң даргазы **Виктор Хүлер**.

Авторнуң тырттырган чуруу.

БЕЗЕРЕК СУУРНУҢ ТӨӨГҮЗҮ

КЫЗЫЛ-АРЫГ. Бо суурну Тываның чонунуң хөй кезин билер. Ол «Красноярск — күрүне кызыгаары» М-54 демделгит улуг чазалыг орук кыдында турар. Бир эвес Кочетов чурт-шинчилел музейинге кире бергеш, бир фото-чурукту көөр болза, мынчаар бижээн: «Дом русской торговой фактории. 1919г. Кызыл-Арыг». Шынап-ла, суурда үш дыт ам-даа бар, фактория бажыңнары ол дыттарның чаңыга туттунган чоран.

1927-28 чылдарда Шуурмак сумузу Кызыл-Арыг девискээринге турган деп каш-даа улуг назылыглардан дыңнаан мен. Чогумна ол чылдарда Тываның баштайгы ужудукчузу Чооду Кидиспей бо сумуга ревсомол (арев) даргалап турган деп, чогаалчы Игорь Бадыраа бижип турар. Ужудукчунуң ачазының та ойзу, та шын адаан ады — Шайлаарак деп шолалыг дээр чоран.

А Кызыл-Арыг база тывызыксыг ат. Чылдың бир үезинде арыг

кызып-даа кээр турду-ла ыйнаан. Хамааты дайынын чылдарында акттар, кызылдар, моолдар Кызыл-Арыг таварып эртип турганын номнарда бижээн чорду. Чоннуң чугаазы-биле алырга, арага кызыл шериглер паараңнап турган хевирлиг. Ынчан ук девискээрге доскуул чери турганы-ла шын. «Арыгда кызылдар» дивизион, Кызыл-Арыг деп адай бергени магатчок.

ТАР үезинде Кызыл-Арыгга чүк солустуруп аргыштырар улуг өртөөл турган болгаш Тере-Хөл, Эрзин, Тес-Хем кожууннарже Кызылдан чоруткан эт-сеп барааннарны Кызыл-Арыгга эккээрге, ук кожууннар оон хүлээп ап турган. 1942 чылга чедир Кызылдың амгы алгы заводу база Кызыл-Арыгга турган, а ол заводтуң бажыңының турган таваа амдыгаа чедир бар.

Ленинград камгалалынга маадырлыг чоруу-биле алдаржаан минометчик алды алышкы Шумовтарның чурту база ол суур.

Кызыл-Арыг школазынга алышкы Шумовтарның адын чүге тыпсып болбас деп? Аңаа ат-сурагылыг кижилер ажилдап, чурттап чораннар. Оларга Жданов аттыг колхозтуң чылгычызы, Ленин ордени эдилекчизи Наксыл, Кызыл-Арыгга эге школа, кадыкшылга школазы база турган. Ол-ла школаларга Тываның алдарлыг кижилери ажилдап чораннар. Оң-биле чергелештир бо суурга төрүттүнген болгаш оң-биле тудуш харылзаалыг кижилер — композиторлар, чогаалчылар, Тываның баштайгы полярниги ажилдап чоран.

Солун арны эжелеп, мону чүге бижий бердиң дизе, мында бир-ле барымдаа бар. Тывавысты эскерип көөр болзувуса, ээн кагдынган, көжүп чирилген суурлар кайы көвей. А Кызыл-Арыг суурундыг эвес. Каш он чылдар бурунгаар чоннуң чоон оруунда чыдар суур карака илдикпес чорду. Бо сөөлгү үш чылдарда суур көзүлдүр-ле хөгжүп келди.

Эрткен-душкен чон-даа кайгап, эскерип турар апарган.

Мооң мурнунда чурттап турган орус дылдыг эргинин езузунга чүдүүр чон көжүп, бажың-балгадын саткылаптарга, улус чайгаар бээр көжүп эгелээн. Эвээш чурттакчылыг, каш бажыңнарлыг суур алгып, улгадып эгелээрге, ында багай чү деп, харын өөрүнчүг, чурттакчыларынга чоргааранчыг-дыр. Мында республика чергелиг 140 өөреникчилиг дузалал школазы, 100 ажыг өөреникчилерлиг ниити билгиниң ортумак школазы бар. Школа чаа хевирниң төлөвилелинге туттунган бедик спортзалдыг чүве.

Чурттакчылар ай, чыл санында немежип, оларның саны 600 кижилер четкен. Балгазын суму чагыргазының Кызыл-Арыг арбаны деп ат-биле суур чурттап чорур. Суурнуң чурттакчыларының саны арбан статусундан ушчок ашкан. Ынчап кээрге, суурга суму тургузарын амыдырал ала-

чайгаар-ла негеп келген. Кандыгла-бир справка, шынзылга дээш баар-кээрде, 10-10 рубльди төлеп чораш, Балгазын кирер тускай транспорт чокта берге.

Оон-моон көжүп келген чон душкан-на черинге туралааны-биле черни кажаалааш, бажың-балгадын тудуп эгелээн. Күжү эвээш трансформатор суурну чырыдып шыдавастан. Корум-чурум тудар участок төлээзи-даа көзүлбес, аараан-аржаан улуг-бичи чонну хүлээп алыр медпункт-даа, чаш уруглар тургузар садик-даа чок. Суму тургустуна бээр чүве болза, ам-на бо айтырыглар шийтирилеттинер эвес бе?

Кожуунуң чагырга чери Кызыл-Арыг суурну суму кылдыр тургузарының айтырыгын сайгарып, өөренип көөр кылдыр чогуур черлерге тургузар боор дээрзинге суурнуң чурттакчылары аажок идегеп турарлар.

Хүлер-оол ЧАМЗЫ.

Таңды кожуун.

ЧАМЗЫ КАМБЫ

(Төңүзү. Эгези № 119 "Шында").

- Камбы адынар эвес бе?
- Камбы дээрге адым эвес, хүрээ талазы-биле дужаалым-дыр.
- Кады чоруур кижилериңер сүлчээчилериңер эвес бе?
- Кайын ындыг боор, анаа-ла мени үдөп чоруур ламалар-дыр.
- Кайнаар бар чыгыңар?
- Ак хем бажынче.
- Чүгө?
- Үймээнден дезип бар чыдыр бис.
- Үймээнден дезер хамаанчок, ооң удуртукчуларының бирээзи сени деп чүү болду. Ындыг бе?
- Ол шын эвес, анаа-ла чугаа-дыр.
- Ак хаанның орденин Колчактан алчык силер бе?
- Алганым шын.
- Ак хаанның шаанналын алган, Тываны Японияга садар дээн дүржөк идегет-тир. Холун долгал тургаш, хүлүп калыңар!
- Камбы башкы шак ынчаар азаның аксынче кире берген. Ак хем бажынга дыштанып чыдып, үймээнден ырап, кулак дыш чоруур дээн бодалы бүтпейн барган. Холду ыяк хүлүп кааш, кам-хая чок сөөртүп алгаш чорупканнар.

IV. Чамзы камбы Чадаанада

— Силерни Шемиде чурттап, дезип чоруп турар деп дыңнадым. Сени кайыңда да тып алыр бис. Колчакка ужуражыр дээш Омск база четкеш келдиңер. Ак хаанның ам чыды-даа чок болдур ийин. Билдиңер бе?

— Ол дугайын билир мен. Ону меңээ чугаалаан херээ чок боор.

— Таннүүл кирип келбээн болза, чугаа ам-даа уламчылаар турганы илден-дир.

— Үймээни силер удуртуп турар силер бе? — деп чангыс айтырыг салыры хүнүн-не уламчылаар апарган.

— Мээн анаа кандыг-даа хамаарылгам чок ийин.

— Ындыг харыны дыңнааш, дедир-ле бажыңнап каар турган. Камбыны Чадаанада бажыңнап каан дугайында чугаа-соот дораан-на чер болганга тарай берген. Ында-мында бөлүгөлөшкөн кижилер камбы ламаны тудуп, бажыңнаанының дугайын таварышкан черге-ле чугаалажыр бээр турган. Чадаананың Үстүү-Хүрээзинин ламалары тарап-быдараан-даа болза, хүрээзинге чыгып келгеш, башкызының берге байдалга таваржы бергенинге сагыш човап, дузалажыр аргазын тып чадажып турган. Ол өйдө Кызылче айткан кижизи чедип келген.

— Чамзы камбыны чадаа-да болза сывыртап эккелзин — дээни ол дыңнаткан.

— Ламаны кара-бажыңдан үндүрүп алгаш база-ла байысаап эгелзэн.

— Үймээн баштап-удуртуп турганыңар шын бе, камбы?

— Мээн анаа кандыг-даа хамаарылгам чок, үймээн баштаар хире харык-шинээм-даа чок.

— Кызылга сывыртап чедире бээрге, чугаан үнүп келир эвес бе?

— Кызылга-даа чугаам чангыс. Кылбаан, үлгөттүзүн чүвезин канчап кылдым, үлгөттүм дээрли.

— Үе кээрге көстү бээр, чугаалай бээр сен!

Чамзы камбы-биле чугаа ындыг хевирлиг доозулган. Чамзы камбыны Кызыл чоктадыр дээш, тааржыр эзер тыппаан. Таптыг дилзэн болза, тып ап болбайн канчаар. Эзерлер бичи болур турган. Ооң тааржыр эзери Барында адып калган. Ону эккээр хире кижиде чок. Дүшке-даа какпаан. Семис ламага аят чаыдактаткаш чоргузуп деп шийтирилзэн. Чадаананың кезек ламалары бажызын Адар-Төштү ажыр, Чаа-Хөлче кирип үдээр деп шийтирилзэннер. Чадаанандан аятыг алды кижиде үдөп үнгөн. Аятта чоңакты колун-биле так тыртып каан.

Аятыг кижилер Бора-Булак ховузун өрү чоктапкан, Бош-Даг белинден кезек кижиниң барааны бирде, көстүп каап, бирде, чиде берип, көстүр-көзүлбес-даа турган. Башкыны үдөп чоруур кижилерни олар херекке-даа албааннар. Камбының адын бир кижиде чедип чораан. Семис лама таалыңда далган дег ыңай-бээр чаяңайнып чайгангылаан. Бир ийлеш дээн уу-биле черге кээп дүшкөн. Эдэртип чорааннар ламазын арай боорда айтканга, эленнедип чорупканнар.

Бош-Даг белинге көзүлгөн кезек кижиде

бо удаада Чинге-Дагдан көстүп келгеш, чиде хона берген. Чеже эленнедип чоруур, дүргедедирин оралдашкан. Камбы аяттан база катап чайылган. Чораан улус шупту дүшкеш, көстүп-херлип, чигеп алган. Камбы оон ыңай чорувас кижиде мен деп пат-ла болган. Бараадап чораан кижилер ам-на дүргедепкеннер. Адар-Төштүң аргазынга чаштына бээр бодааннар. Суг бажын эрткеш, элзэн өрү чоктап келгенде, камбы андарлып кээп дүшкеш, шуут чыдыпкан. Кезек болганда чугаалаан:

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

Рассказ-эссе

бо удаада Чинге-Дагдан көстүп келгеш, чиде хона берген. Чеже эленнедип чоруур, дүргедедирин оралдашкан. Камбы аяттан база катап чайылган. Чораан улус шупту дүшкеш, көстүп-херлип, чигеп алган. Камбы оон ыңай чорувас кижиде мен деп пат-ла болган. Бараадап чораан кижилер ам-на дүргедепкеннер. Адар-Төштүң аргазынга чаштына бээр бодааннар. Суг бажын эрткеш, элзэн өрү чоктап келгенде, камбы андарлып кээп дүшкеш, шуут чыдыпкан. Кезек болганда чугаалаан:

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

чаныңдан боолаарга безин ок дегбес?

Кончуг таптыг шыгаап алгаш, үш дугаар боолаан. Камбы судурун номчу-вушаан. Лопсан дөрт дугаар боолааш, боозун октапкан.

— Ламаны боолап шыдавас кижиде-дир мен — дээш, Лопсан хая көргөш, олуруп алган. Дайынчылар база бир черде бөлдүнчү бергеннер. Канчаарыл, чүнү кылырлы?

Лама судурун черге салып кааш, хөрзөн ажа соп бергеш:

— Ам боолаар! — дээн.

Дайынчылар шимчеш-даа дивзэн. Ам канчаар, Лопсан беш дугаар боолааш, ламаны ам-на ужурган. Камбы онгарже чугулуп бада барган. Лопсан анаа бүзүрөвейн, ламаның эдзэн тыртып көргөн. Оозу шимчеш-даа дивзэн. Ам-на өлгөн деп бүзүрзөн. Ыңчалза-даа лама шимчей бээр ирги бе дээш, манап шаг-ла болган. Шимчевес боорго, ам-на хөп эгелзэн. Камбыны хөмгөш, дайынчылар ол-бо талаларже сөгүрзөш, тейлеп кааннар. Хөөр чаныңга үр болгаш чаныпканнар. Шериглерниң барааны көзүлбейн баары билек, арга аразынга чаштынып чыткан кижилер хөөрге чыгып кээп, башкыга сөөлгү катап тейлзөш, шупту даалга алгаш, тарап чорупкан.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

— Камбыны тургузарын оралдашкаш, чадашкан. — Чорувас мен, ол-ла — дээш, шимчевестээн.

— Мени маңаа боолап кааптыңар.

Барына деп кижиде, Мынгаржап деп бир кижизи база бар. «Искра» колхоз элзэн хөгжүй бергенде чүве. Колхозтун мурнакчы хойжулары Шаравии биле Борбак-Даш алышкылар партияга кирер дээрге, силерниң аданарның дунмазы Бопуннар контрлай берген дээш, намга кирибейн турган үе-дир. Бора-Хөл МЧАЭ-зи сөөлүнде барып «Искра» колхоз апаргаш, «Арыг-Бажы» колхозка каттышкан, «Искра» колхозту үндөзүлзөн болгай. Бажың-Алаак суурну ынчан тудуп эгелзэн.

1942 чылда «Бора-Хөл» МЧАЭ-ни тургускан. Чоок-кавының араттары анаа кирип турду. Оларның бирээзи Бопуннар Ондар чүве. МЧАЭ-ни үндөзүлзөн тургускан кижиде — мээң ачам Монгуш Севилбаа. Ачамны бажың туттурар, бызанадыр дээш, Чадаанаже албан-биле көжүрө берген. Адыр-Бажының суун кайыын, канчаар боорун ачам билир турган. Ак хемниң эң-не кызаа черинге бедик хааржак-кажаалар кылгаш, оларның иштинге даш долдур суп каар чүве. Хааржак-кажааның дал ортузунга ажыттынып, хагып турар эжик кылып каар. Адыр-Бажының суун чер-чери-биле булукталдыргаш, чайладыр сугтарар.

Тарааны бистин МЧАЭ Ак-Хемге, Ак-Даг ховузунга тарып турган. Ак-Даг ховузунга үнгөн тараа аажок чаагай болур. Чайладыр сугтарарга ындыг турган. 10 га чинге-тарааны көөрге, далай дег, ужу-кыды көзүлбес ышкаш чалгып чыдар чүве болгай.

Бопуннар бир кезек өйдө биске чем хайындырып берип турган. Даштындан көөрге, шимчевес ышкаш сагындырар. Херек кырында аажок шимченгир кижиде. Бир-ле чүве бодап алган, улус каттырткан турар кижиде. Бир хүн оолдарны чанаштааш, хүрештирген. Төш бажы дүлүп алган, шериг кижиге бээр мен деп турганын дыңнаан мен. Ол хүн шериг хептиг ий

Төрөөн чериң өөрөн АК-ТУРУГ – ТӨРЭЭН СУУРУМ

Бо суурнун үндезилетиниш тургустунганын маңаа хүрээ туруп эгелээнден бээр деп санап турар. Ооң маңаа тургустунганын дугайында мындыг чугаа бар.

Хүрээни эң баштай Ак-Хемниң Соңгу-Адыр-Бажында туткан дээр, ында хүрээниң орну ам-даа бар. Хүрээниң улуг ламалары артастап туруп бээр, шотелге салып, судур ном ажыткаш, хүрээни бо черден ырадыр тудар, им-демдек чок ак аскырны соонга ыяш баглааш салыптарга, каяа доктаар болду, аңаа чаа хүрээни тудар деп шийтирилээн.

Ак-Хемниң Белдир-Шыгында аскырны ыяш баглааш салыптарга, Оваалыг-Арт кайы сен дээш Кунчунгур-Арты эрте халааш, ховузун куду доврак-доозунун буруладыр чүвөгө-даа алдырар хире эвес дывылап баткаш, Мойнааракты ажыр дывылааш, баарында кыжын доңмас, кара суг бажы үнүп чыдар хавак кыры дазырга тура дүшкен. Соондан сүрген улус чедип кээрге, аскырны аксындан ак көвүк шурай берген, сирейиниш турган дээр чораан.

Кырганнар Монгуш Ыдамчап, Дамдын Монгуш оларның чугаазы-биле алырга, суурнун баштайгы хүрээни кажан тургустунганы билдинмес, 20 хире амаар бажыңнар турган. 1930 чылда хүрээниң херекселин Чөөн кожуун хүрээниче тергелеп, шанактап ажырыпкан. Оон хүрээ сандарап эгелээ. 1935 чылда чонга ыяш дүжүрткеш, садыг туттурган. Ол садыг ам-даа бар. Хүрээ бажыңнарын садыг складтары кылып турган. Суурнун баштайгы школазын 1938 чылда туткан. Суур ынчалдыр-ла тургустунуп, Тока дарганың адааны-би-

ле «Ак-Туруг» деп адаттына берген. 1946 чылда эмнелге туттунган. Ынчалза-даа сууржуң амыдырал ынчан шуудаваан. Чүглө 1948 чылда «Улуг-Даг» деп колхоз тургустунуп эгелээрге, баштайгы кудумчунун таваан салган. Ол кудумчуну Советская деп адаан. 1951 чылда кедегерей улуг тараан шанын ол кудумчуга туткан. 1952-1954 чылдарда колхозту Кузьма Николаевич Федотов удуртуп, ону ССРЭ-ниң Көдээ ажил-агый чедишкениниң делгелгезиниң кежигүнү кылдыр депшидил, 1954 чылда Тывага бирги черни ап, «ЗИС-5» деп машина-биле шаңнаткан. Ленин аттыг колхоз оон алган акашы-биле радио бажыны туруп эгелээ. 1955 чылда «Кара-Суг» экспедициясы дүжүп каарга, бус-биле ажилдаар электростанция берген. Ону Чигир-оол Хертекович Сат, Сиден Архипович Хая ажилдаткан. Суурга бажың тудуптарга-ла, печказын салып, электри, радиозун кирип турган. Колхозка ийи пилорама дүн-хүн чок ээлчежи ажилдап турган. Аңаа Монгуш Биче-оолович Базаң, Кунаа Умбарович Дембирел ажилдап турган. Тудугжулар: Сиди Монгуш, Сиди, Шууруку, Хирбаа Намчыл-оол, Ыдамчап Монгуш, Болат Монгуш, Дамбуу Монгуш, Дартан-оол Монгуш, Мөндөле Монгуш, Лама Монгуш оларның туткан бажыңнарында ам-даа суурнун чурттачылары чурттап орарлар. Колхозтун хойжулары: Иргит Дамба, Бүрбү-

жеп Наксыл, Даспак Сат, Даржаа Монгуш, чылгычылары: Сагаан Монгуш, Комбужап Горький, Анай-оол Даржааның колхозтун бай-шыраак кылдыр хөгжүүрүңге кириген үлүг-хуузу улуг. Мал ажылыңдан аңгыда, чер ажылы база дыка сайзыраан. Колхозтун тараа тараан шөлдери амгы Ишти-Хем автобус доктаар черинге чедир тараа шаңнары суурга, Улуг-Ховуга бир, Ооругга ийи турган. Дөрт комбайн ол тарааны кезип турган. Чамдык тараа шөлдериңче машина четпес черлерге тергелиг аяттар ынаар чедип турган, а машина чүглө күрүңе садар тараа дажыыр. Бир дугаар «ГАЗ-51» деп машинаны ол колхозка Мандан-оол Чыргал мунган, а ийи дугаар шаңналга алганы «ЗИС-5» машинаны Болат Семис-оол чолаачылаан. Оларның соонда Иргит Көк-оол, Мыгычай Базыр-Сат, Кызылай Монгуш, Самдан Сайыт-оол олар чолаачылар болуп, машиналар алганнар. Бо кончуг хөгжүлделиг үеде трактористер: Серен-оол Чикит, Шаалы Шойдаа, Сандак Дамчаан-оол, Натпит Сиден-оол оларның ажылын база демдегле чөгүүр.

Суурувус хөгжүп, сайгылаан, радио ажилдап турар апарган үеде мынчаар ырлажып турган. *Суурну дургаар бажыңдан бажың чедир Суук узун адагаштар турупкан. Эй, ында шөйгөн чинге демир ырлашкан, Ындыг чүве кажан-даа бол, көрбөөн бис.*
Чечек ХОМУШКУ,
Ак-Туруг ортумақ школазы-ның музей удуртукчузу.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҤЕР-БИЛЕ

Чөөн-Хемчик кожуунун Чыраа-Бажы сумузунда чурттап чоруур бистиң ынак ачавыс, кырган-ачавыс **Даш-оол Шамбаевич КУУЛАР** октябрь 20-де 60 харлаар. Ол «Чыраа-Бажы» совхозка хөй чылдарда удуртур ажилдарга ажилдап келген.

Төрүттүнген хүнү-биле ачавыска каң дег кадыкшылды, өөрүшкүнү, узун назынны, ачы-төлү бистерниң чөлениживис бооп, ам-даа ажилдап чоруурун сеткиливис ханызындан күзедивис.

Сеткилинер чырык, хөй-адыңар бедик, чоруунар чогуңгур, бодалыңар бүдүңгүр болзун, эргим ачай!

Хүндүлел-биле, өөнүң ишти, уруглары, күдээлери, уйнуктары.

ШАҢНАЛ МАНАП ТУР

Кызыл — Ак-Довурак аразында чорук үезинде **Ооржак Каракыс Салдуевнаның** адынга тывысқан «Күш-ажылдың хоочуну» шынзылга-дептержигеш читкен. Тыпкан кижини шаңнал манап турар. **Кызыл хоорайда 9-78-44 телефонче** долгаар.

Онза байдалдар яамызының дыңнады

• Октябрь 7-ден 14-ке чедир үеде •

Нийти байдал хууда секторга 10 өрт болган, өлгөн, качыгдан кижичок.

Орук-транспорт халавы 26, аңаа 3 кижичок өлгөн, 12 кижичок качыгдан.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң саны 147, аңаа 10 кижичок өлгөн, 23 кижичок балыг-бышкыңга таварышкан.

Радиация байдалы Кызылга, Ак-Довуракка болгаш Хову-Аксынга чогуур нормага дүүшкөк болган.

Чедери берге черлерге кывар-чаар материалдар болгаш аш-чем сөөртүлгези

«Тывакоммунэнерго» бүдүрүлгези 936,6 тонна дизель одаар чүүлүн сөөрткөш, планның 36

хуузун күүсеткен, ооң иштинде Тожуже — 737,278, Мөңгүн-Тайгаже — 142,027, Кунгуртугже — 52,821 тонна дизель одаар чүүлүн чедирген.

Кол ЧЭТ-терниң болгаш котельналарның ажылы

Кызылда, Ак-Довуракта ЧЭТ-тер, Шагаан-Арыгда, Бай-Хаакта, Чадаанада, Сарыг-Септе, Туранда котельналар одалга сезонун эгелээ. Кызыл-Мажалыкта, Чаа-Хөлде, Хайыраканда котельналар хереглекчилерниң белен эвес болганындан одалга сезонун октябрь 25 үезинде эгелээр.

Кызыл ЧЭТ-ке октябрь 4-тен эгелеп хөмүр-даш бербестээн, чүге дизе «Каа-Хем» уургайынга «Тывазнергонун» өрөзи көвүдээн.

ЭРЛИК ОРАНЫ ЧЕТКЕН ХАМ

Кижиниң амыдыралында тывызыксыг чүүлдер хөй. Ылаңгыя хамнар дугайында элдеп-эзин чугаалар шаанда дыка хөй чүве. Амгы үеде 82 харлыг кырган бодум аныяк үелеримде дыңнаан чүүлдерим чамдызының дугайын ам-даа аайын тыппас-тыр мен. Ынчалза-даа бир төөгүнү аныяктарга бараалгадыр бодай-дыр мен.

Шаанда Каа-Хем кожуунун Бүрөн сумузунда Чаш-Ыяш деп черге Дүндүк-Хам дээрзи чурттап чораан. Ол хам дугайында дыка хөй солун чүүлдерин дыңнаан мен. Оон дугайында бо төөгүнү номчукчуларга бараалгадык-саан чылдагааным мындыг. Чамдык аныяк-ескенин дыңнап олураарга, Индияда амгы үеде йогтар дээр тускай сагыш-сеткилин башкарып өөрөнип алган улус бар. Олар боттарының бажыңнарынга ора-ла, медитация дузазы-биле сагыш-сеткилин эрткен азы келир үеже чорудуп, аян-чорук кылгаш кээр. Ол чорааш эрткен-даа, келир-даа үениң амыдыралын көргөш келген боор. Аныяк-ескениң ол солун-дептер, журналдардан номчааш, окулдуруп бээр чүүлдерин дыңнааш, Дүндүк-Хам дугайында шаандагы бир чугаага аажок демейлээр-дир мен. Шаанда база Тывага йогтар ышкаш медитация кылып улус-

тар турган хевирлиг дээш аан.

Дүндүк-Хам өске хамнар ышкаш хонук кыпсып, аарыг улус арыглап хамнаарындан аңгыда, караан шийип алгаш, чаңгыс черге шак-шагы-биле шимчевейн оруп бээр элдеп чаңныг турган. Оон дыка үр болганда, шимчей бергеш, ыңдыг оран четтим, мындыг оран четтим дээш, хөй-ле элдеп-эзин чүүлдер чугаалаар.

Бир катап Дүндүк-Хам өөңгө хөй каът олбук чаттырып алгаш, ол чоок-кавының лама, хамнарын, дүжүмөттерин чыып кыйгырткаш, мынча дээн:

— Мен эрлик ораны кирип, Эрлик-Лоовун хаанга барып ужуражырым ол. Бир ай болгаш эеп кээр мен. Ынаар дириг кижичектес, чүглө сүңезин чедер. Мага-бодум бо олбук кырынга бир ай чыдар. Ону карак салбайн, када-

рып, карактаар силер. Хөй хонук үр чыдарымга, карак-кулаам, аксы-думчуумдан ак-ак курттар уштунуп эгелээр эвеспе, оларны аштавас, мага-бодумга дегбес силер. Бөгүндөн эгелээш, бир хонгаш-ла, бир узун ыяшка кертиг кылып эгелеңер. Таптыг-ла үжөн кертиг болу бээрге, бир ай болганы ол болур. Ол хүн дүш үезинде шимчеп, оттуп кээр мен.

Бир эвес ол хүн одунмайн барзымза, сүңезиним дедир эеп кээп шыдавайн, өлгеним ол болур эвеспе. Ынчан мени өөм артында делгем ховуда калбак даш кырынга аппарып ажаап каар силер — дээш олбуунун кырынга караан шимгеш чыдып алган.

Дүктүг-Хамның мага-бодун хамнар, ламалар, дүжүмөттер база бөдүүн чон бир ай элчип-селчип кадарып, хайгаарап келген. Ол чыткан ояар көңүс шимчевээ. Чүглө 20 ажыг хонганда, ооң карак-кулак, аксы-думчуундан ак-ак курттар уштунуп эгелээ. Корткан улус хамның

чагы ыңдыг болган-на болгай джики, оларга дегбээ. Мырыңай 30 хонуп, бир ай эртерге-даа, хам шимчевейн чыдып берген. Черле хоржок болган-дыр, хамның чагыны күүседип, ооң мага-бодун үндүрер-дир джики, аңаа белеткенип эгелээнер. Ол аразында хамның бажы борбаныңып, шимчеп эгелээ. Оон Дүктүг-Хам туруп, кактаньп, даш-

тыгаар үнүп, аштанып турган. Оон бичии чөмөнгөш, удуп чыдып алган. Эртинде чыгылып келген чонунга мындыг чүүлдү чугаалаан:

— Эрлик ораны кирери берге-дир. Кускун, ыт, кижичок дүрзүлүк сүңезинер орук дозуп, шаптык кадар. Эрлик-Лоовун хаанны көрдүм. Ол кара саар идиктиг, кара киши кежи бөрттүг, кара торгутоннуг, хавааның ортузунда чаңгыс карактыг болду. Оон чөпшээрели-биле баштай дываажаң ораныңа четтим. Ол оят-сиген саглаңнаан, кат-чимис айыраңнаан, чараш чечектер хөлбөңнөн, мал-маган, аң-мең хөй, кайгамчык бай оран болган. Ында чон омак-хөглүг, качыгдал-чову-

лаң деп чүве билбес магаалыг болду. Оон аза ораныңа келдим. Чырык өртемчейге оор кылып, кижичок тыныңга чедип болгаш өске-даа кем-херектер үүлгеткен кижилерниң сүңезинериниң кээр, байысаадыр, кеземче көөр чери ол болду. Уе-човуур, ыы-сыы ында медээжок. Кижичок тыныңга четкен улус изиг сугта хайнып, оор, үптээшкин кылып чораан улус отка өрттөнип хилинчектенер, мегечи кижилерниң кулаандан, хопчу кижилерниң дьлындан азып каан турар болган. Дываажаң ораныңдан аажок өөрүп үңген бодум аза ораныңдан аажок коргуп, сүртөп үндүм. Чырык черге ак сеткилдиг чурттап, кижилерге буян кылып чораан кижилерниң сүңезини бурган ораныңче дораан көдүрүп үнө бээр, чүтээр чурттап чораан чон дываажаң ораныңга баар, бак сагыштыг, кем-херек үүлгедип чораан кижилер аза ораныңга эри-шаажы көөр болду.

Ол бүгүнү чугаалааш, Дүндүк-Хам аажок тейлеп турган. Оон соонда хам хонук кывыскаш-даа, аарыг улус арыглааш-даа, аксы-барылга албастан.

Идам СЕВЕК,
82 харлыг.

ШЫН

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК
РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат,
Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек,
Т. Хертек.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оракаччызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Нийтилел-политиктиг килдис — 3-39-15, көдээ ажил-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, үлетпүр болгаш медээлер килдистери — 3-34-98, тел/факс (394-22)3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунун «Шын» солун редакциязының компьютер төвүңгө өрзөн болгаш чыскааган. Неделяда уш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 6020.
Чагыг 117.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 АКБ ОАО Бнк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлапта болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүттүнген.

Бүрүттүнген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлапта болгаш информация күркомитетиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаптыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылглары дээш авторлар боттары харылаар.